

Заячий пастух

Василь Гайворонський (Гайдарівський)

*Незабутньому другові молодих літ, синові робітничого Донбасу,
письменникові й керівникові літературної організації "Забой",
багаторічному мученикові більшовицьких тюрем, розстріляному в
концтаборі на Воркуті в березні 1938 року, Григорію Баглюкові присвячує
цю повість автор.*

1. Навесні прилітай, шпаче!

Серед безмежного степу, на скосогорі розлогої балки стояло заросле густими садками село Дешевці. Над деревами – над вишнями й кленами, над тополями й осоками, що здаля ввижалися густим гаєм, височіла синя баня церкви. Її хрест золотий, опромінений сонцем, горів негасимим полум'ям.

За селом, на шпилі, вимахували крильми вітряки, мов довгими руками закликали до себе степових мандрівників спочити в затінку дерев і напиться криничної води.

У цьому селі, недалеко від церкви, в старезній дубовій хаті жив хлібороб Іван Дереза з жінкою Малашкою і єдиним сином Васильком. Жили вони не бідно й не багато, щось мали землі, пару конячок, корівку, свині в хліві, вівці в кошарі, кабана в сажі та дробину всіляку.

Батько більше в полі та коло господарства, мати в хаті, а Василькові треба бувати скрізь. Щоранку гнав гелготливі гуси з гусенятами аж до ставка. А гнати не близько. Через площу біля церкви, тоді вулицею, вулицею, на край села, звивистою стежкою через шелюги, під крислаті верби. Гуси з греблі плигають на воду, пливуть, пишаються, перегукуються між собою.

Біля ставка Василько зустрічався із своїм товаришем Федьком Близнюком, тим Федьком, що живе в скособоченій хаті, а в батьків його багато дітей і мало що їсти.

Завжди ходив Федько з великим, мов теля, рудим собакою Лиском, хоч ніякої лисини в того собаки не було. На Лискові можна їздити верхи, тільки за це треба дати Федькові і його собаці по шматку перепічки або хоч хліба.

До ставка, як гарна погода, з самого ранку сходилося багато хлопців та й дівчаток. Починалися то поцілання крем'яхами жаб, то жмурки, то перевози баб, то ще щось таке, що ніяк не пускало додому. Так тягнулося, доки котрійсь із матерів не урветься терпець і вона якстій не з'являлася на березі з лозиною в руках.

Хлопці, мов горобці, розбігались, хто куди. Біг і Василько додому, хоч йому й не наказували поспішати. Він згадував, що мав багацько справ, яких треба пильнувати. Мати сама-самісінька і нездужає, може, їй доведеться щось принести або подати. А ще ж треба випустити льоху з поросятами і доглядати щоб не повела вона пацят у город та

не наробили там шкоди.

Треба також доглядати курчат. У господарстві малося три квочки. Дві з них розумні, копирсаються в гнояці чи під кущами бузку. А третя – дурна, веде своїх курчат за клуню. А там город, а за городом садок, а за садком уже й степ. А в степу шугають шуліки та кібці. Четверо курчат тільки писнуло в пазурях у шулік. Ряба ж недотепа не схаменеться. І чого воно таке нерозумне вродиться на світ.

Василькові сидіти ніколи. Завжди знайдеться якийсь клопіт. Траплялися дні, коли навіть не мав часу піти під грушу. А побувати там конче треба. Авжеж. Серед гілля величезного дерева в маленькій хатинці живе його приятель. Це вже таємниця. Ніхто-ніхто на світі не знає, що Василько приятелює із шпаком. Років зо два або три тому, ще як Василько був малим, пішов він з матір'ю за клуню на город. Мати там щось сіяла на грядках, а хлопець оббігав усі закутки, увесь квітучий садок і хотів був ще чкурнути й на вулицю, чи немає там чого цікавого.

І тільки-но порівнявся з грушею, а з молочних від цвіту гілок як поллється спів, як поллється, чисто тобі на свято в церкві. Василько зупинився, почав приглядатись, хто ж воно так гарно виводить? А воно не хто інший, як звичайнісінький шпак. Сидить на дашку шпаківні, гарненький, увесь білим покраплений, голову підніс догори й тирликає на різні голоси.

Уже й тоді, малим буди, Василько знав багато пташок – і жайворонків, і синиць, і посміток чубатих, особливо ж горобців та шпаків. Улітку здибаєш їх, де й не хочеш, а найбільше в садку, як вистигнуть ягоди.

Але що так гарно вміють шпаки співати, Василько тоді довідався вперше. І так припав йому до серця той спів, що хлопчина навідувався під грушу коли б не щодня.

Одного вечора, коли батько з матір'ю, упоравшись з роботою, сиділи на призьбі та гомоніли, Василько підійшов до них і запитав тата:

– Скажіть, тату, чи шпак – гарна пташка?

– Гарна, синку.

– А горобець?

– І горобець нічого собі. Тільки дуже шкідливе створіння.

– А жайворонок? – не вгамовувався хлопець.

– Жайворонок – Божий співак.

– А кобець і шуліка?

– То нечистого духа спільники, кровопивці.

– Я так і знав, – задовольнившись допитом, мовив Василько. – Кожна гарна пташка уміє й співати гарно. А шпаки найкращі, бо гарніше ніхто не заспіває.

Переглянулися Іван з Малашкою і засміялися щирим батьківським сміхом.

– Правда твоя, Васильку, – сказав батько. – Шпак приємна пташка. Самому чути не доводилось, а люди гомонять, ніби деякі шпаки й по-людському можуть розмовляти. Кажуть, ніби про те і в книжному писанні згадується. Ось підростеш ще трохи, віддамо тебе до школи, там про все довідаєшся.

Не раз і раніше, як стояв під грушею, Василькові здавалося, ніби в шпаковому співі

чується щось близьке, знайоме, ніби пташка вимовляє якісь слова. І батько це ствердив. Але як зрозуміти пташку? Всього треба вчитися – і грамоти, і роботи, і пташиної мови. Та Василько навчиться. Усе літо простоїть під грушею, а таки дізнається, що виспівує шпак.

Коли виросла м'яка запашна трава і земля просохла, хлопець лягав горілиць під деревом і мрійно дивився на шпакову хатинку. Не зводив очей, аж поки пташка не стомлювалася співати. За якийсь час із віконця шпаківні показалися й сіренькі голівки жовторотих верескливих шпаченят. Їхні батьки, шпак і шпачиха, безупинно приносили повні дзьоби поживи і вкидали в голодні роти своїх неугавних дітей. Співи припинилися. І Василько вже довго не затримувався під грушею, прийде, подивиться на своїх знайомих та й назад.

Та якось уранці він побачив, що шпаківня порожня, під деревом сумно, тихо, шпаки звідси десь відлетіли.

– Хай летять, – з прикрістю промовив Василько. – Не треба мені ні шпаків, ні їхньої мови...

Але до наступної весни кривда забулась і на перший же спів Василько майнув під грушу і знову милувався чарівними звуками, і ходив, аж поки знову не вигодували пташки дітей своїх і не відлетіли в ірій. Так – бо воно має бути.

А вже третього літа сталося інакше. За цей час Василько виріс, був батькам своїм за помічника, коли вони обоє працювали в полі, то сам залишався на господарстві, усього доглядав, усього пильнував.

Щоправда, Василька постійно відвідував Федько з невідлучним Лиском. Федькові можна було йти з дому, коли захоче й куди завгодно. У них ниви – рядном накрити, а робочих рук – повна хата. Василькова мати, як їхала в поле, то залишала їсти на обох хлопців. А хлопці харчами ділилися справедливо з Лиском.

І завжди радів Василько, як бачив у воротах з роззявленою пащею собаку, а за ним чорного, мов циганчук, Федька. Хлопцям укупі було весело й приємно, бо Федько – майстер на різні витівки й забави. А крім того, він багато дечого знав. Його брат Грицько, тепер уже майже парубок, ходив три зими до школи в Семенівку. Від Грицька дещо перейняв і Федько, звичайно, не дурно, а за ті пиріжки, шматки книшів чи перепічок, що їх інколи здобував у людей і приносив у пазусі додому. А все, про що дізнавався від брата, переповідав своєму товаришеві Василькові.

Але якими не були щирими друзями хлопці, однаке Василько таїв свій намір вивчити шпачину мову. На те мав деякі міркування. Федько також захоче ходити під грушу. А вдвох яке ж там слухання! А крім того, йому хотілося вивчити шпачину мову першим, хоч у чому-небудь мати перед товаришем перевагу.

Стояло літо, пекло сонце, згорталося на деревах і на траві листя. Розчепірівши крила, роззявивши дзьоби, кури позабивалися в кущі бузку. Лиско лежав під повіткою й часто-часто дихав.

Хлопці від сонця не ховались. Недавно вони вернулися з садка, де їли ягоди. Обличчя в хлопців, губи, руки, сорочки почорніли від солодкавого соку ягід. Біля

колодязя хлопці пороздзягались, стали по краях корита й почали обхлюпувати один одного пригорщами теплої води. Вода потрапляла їм в роти, в вуха, в очі, хлопці пирскали, мов коні, але не поступались. Звичайно, хто перший відскочить від корита, той програє.

Та й ця гра обридла. Швидко вдягнулись і хотіли податись на сіно, бурушкатись, аж до колодязя прилетів шпак і почав пити воду з наливої на землю калюжі.

- І пташці гаряче, - сказав Василько.

- Ого, ще й як, - погодився Федько.

- А ти про шпаків щось знаєш? - обережно, щоб не зрадити своєї таємниці, запитав Василько.

- Авжеж! - упевнено відповів Федько.

- І розкажеш?

- А чому ж бо ні!

Ніби домовившись, хлопці вилізли на порожню гарбу, позвішували між щаблями ноги, фицали ними.

- Скажи, Федю, чому в нас не зимують шпаки? - питав Василько.

- Бо взимі їм тут холодно, - відповів Федько самовпевнено.

- Куди ж вони діваються?

- Летять туди, де тепло.

- А де буває взимі тепло?

- За теплим морем.

- І далеко це?

- Ще й як! - для більшої виразності махнув рукою Федько. - Туди пішки й за рік не дійдеш. Туди тільки птиці й долітають.

- А люди за теплим морем є? - не вгамовувався Василько.

- Люди? Люди скрізь є. Та не такі, як у нас. Маленькі всі до одного. Хоч і старий тамтешній

чоловік, а ще менший за тебе.

Замислився, Василько, намагавсь уявити собі село, де б жили самі низенькі люди, ще менші за них, хлопців.

Це, справді, дивно. Але Василькові не сподобалось, що Федько прирівнює тільки його одного, Василька, ніби сам уже хтозна-який великий. А він вищий тільки на долоню, сторчма поставлену на голову, хоч старший на цілий рік.

- А чому ж воно там, за морем, люди не ростуть? -

знову повернувся Василько до тієї ж думки.

- Чому? - запитав Федько слідком за товаришем.

Він не знав. Але, щаслива думка завжди знаходилася в скрутну хвилину. Федько в задумі підніс голову, мимоволі на мить глянув на сонце і ще не встиг протерти очі, як відповідь уже була.

- Чому, питаєш? Та там же сонце дуже пече. А що на спеці може велике вирости? Ніщо! То й люди не

ростуть.

- А тобі не доводилось, Федю, чути, як розмовляють шпаки? - несподівано для самого себе запитав Василько.

- Не чув, - признався Федько. - А в Грицьковій книжці написано, що є такі шпаки, які розмовляють, наче люди.

- Та ну! - аж підскочив Василько. - Ти правду кажеш?

- А що ж я, брехун хіба? - з почуттям образи мовив Федько. - Книжка правду каже.

- А ти не пам'ятаєш, як саме написано? - допитувався Василько.

- Пам'ятаю. Дуже просто сказано: шпак єсть птиця говоряща.

Василько від радощів зіскочив з гарби, прожогом подався до хати. Приніс звідти тих піріжків, що мати казала їх не брати. Що ж, хай посварить, а почастувати Федька за таку приємну новину треба неодмінно.

Незчулися хлопці, як минуло їй літо, пожовкло листя, пошорскла трава, покошені поля найжачилися колючою стернею. Галасливі зграї гайвороння та галок кружляли над церковними тополями, а потім відлітали в степовий простір, тримаючись південь-сонця. Вихором проносились валки шпаків, але села тримались осторонь.

Ще дощі не починались. Іван Дереза і жінка його Малашка використовували годину, щоб обмолотитися, доламати кукурудзу, дорізати старечо похилені голови соняшників, докопати з масної землі картоплю. Прокидалися вони ще затемна, а хлопця залишали в постелі, щоб будило його пізніше яскраве сонце.

Малашці доводилось працювати чи не з останніх сил. Уже не один рік їй у грудях щось пече, мов проковтнула розпеченого залізачця, щось ссе там, мов клубок гадюк, і все гіршає їй і гіршає.

Якось ранком Василько вийшов на поріг сіней і, позіхаючи, потягнувся. З-за клуні на нього дивилось величезне сонце, мов ожеред сіна, охоплений полум'ям. Перед клунею на току батько ганяв коней. Плутаючись ногами в соломі, коні тягали за собою кам'яну зубчасту гарманку, земля глухо дудоніла, як велике барило.

І тоді Василько почув шпачиний спів, що линув десь із-за клуні. Хлопець щодуху промайнув повз тік, чвалував просто бур'янами, не відчував під ногами ні грудок, ні колючок.

А шпак сидів на своїй хатинці й співав весело, завзято, захопившись, навіть заплющивши очі.

- Добридень, шпаче! - вигукнув засапаний Василько. Урвалася пісня, шпак схилив голівку, подивився вниз і якось дивно зарипів, мов під ним затріщала гілка.

І сталося те, чого Василько бажав і чого саме сьогодні не сподівався. Шпак до нього заговорив, і то не співом, а звичайно, як люди, словами. Він і Василька привітав з добрим ранком.

- Дякую, що не забуваєш нас, - здобувся Василько на слова, мабуть, чуті ним колись у себе в хаті.

О, ні, шпак Василька не забуде! Він оце навмисне сюди прилетів, щоб попрощатися з хлопцем.

- Помандруєш зимувати за тепле море? - запитав Василько. Так, шпак полетить сьогодні із своїми побратимами в далекі теплі краї.

- А ти в нас залишайся, - запропонував Василько.

- Коли надворі похолодніє - будеш жити в хаті. У нас кішки немає, боятися нікого. Усього даватиму тобі - що захочеш. Залишайся, шпаче.

Ех, Василю, Василю, пташці потрібні не тільки харчі та тепло, вона хоче бути вільною. А що таке воля

- Василько не знає, бо він ще дитина, а як підросте, то зрозуміє й навчиться її шанувати.

Пташка побажала Василькові рости великим та здоровим, і перед відлетом струснула крильми.

- Навесні ж прилітай до нас знову, шпаче, -
запросив Василько.

Пообіцяв шпак, що прилетить обов'язково, і пурхнув з груші, і полинув на південь-сонця.

Хлопець стояв зачудований, дивився шпакові вслід ще довго по тому, як маленька чорна цятка й зникла з очей.

2. Велика втрата і маленька знахідка

Осінь випала суха й довга. До перших дощів Іван Дереза з дружиною Малашкою встигли зібрати все, що вродило цього літа в полі. Івана вже не лякав східній рвучкий вітер, що збивав своїми дужими крилами з дерев омертвіле пожовкле листя.

Над селом пливли сірі хвилі розхристаних, як волоцюги, хмар. І дощ таки почався. Падав щодня й безупинно, ніби намагався надолужити прогаяне.

З першого ж дня зміни погоди Малашка вгніздилась на печі і більше звідти не злазила. Хвороба здолала її остаточно. Не хотіла ні їсти, ні пити, мовчки дивилась великими очима на стелю та тяжко дихала.

Батько порався в господарстві, а в хаті так тихо, що Василькові ставало моторошно. Він сидів біля вікна, байдуже поглядав на порожню вулицю, звідки чулось тільки булькання та хлюпання води.

На протилежній стороні вулиці показався спочатку Лиско, з похиленою головою й обвислим мокрим хвостом, а потім і Федько в материній ватяній кохті. Довгі порожні рукава від вітру підіймалися вгору, мов крила, ніби хлопець намагався піднятися в повітря й полетіти над невилазною грязюкою. Федько ледве пересував великі стоптані чоботи, які не належали нікому, а користався кожен із членів родини, кому щастило першому в них узутися.

Василько швидко одягнувся і вийшов з хати до сіней.

Воно б, звичайно, краще бути в теплій хаті, та не можна, заважатимуть хворій матері. Але хлопцям гарно буде і в клуні.

Першим причвалав до Василька собака, він обтрусився й скропив хлопця з голови до ніг. Доповз і Федько.

- Не змерз? - спитав товариша Василько.

- Та де там! Аж гаряче мені, як у кожусі, - відповів Федько глухо, бо по самі очі був обкутаний теплим, хоч і подертим, шалем.

Ідучи до клуні, Федько упівголосу, таємничо сказав:

- А я щось маю. Ніколи не вгадаєш.

Таємниця викрилася в клуні. У Федька в пазусі, аж під сорочкою, була захована книжка.

Уже здавна, ще відтоді, як Василько на гарбі розпитував про шпаків, Федько зацікавився дізнатись, як воно там є насправді в тому краї, куди летять зимувати птахи. І він без кінця й упину надокучав своїми запитами братові Грицькові. Удень Грицько працював у шевця, вчився діла, і повертався додому пізно й стомлений. Та щоб спекатися Федькових надокучань, таки просидів вечір з молодшим братом, читав сторінку за сторінкою, поки здолав їх сон.

Але Федько цим не задовольнився. Сьогодні він довго крутився в хаті, поки все ж не впало непомітно витягти із скрині книжку й заховати в пазуху.

Хлопці врилися поруч під самі пахви в сіно, що пахло полином та деревієм. Обережно перегортаючи заяложені листки, Федько розповідав, що написано на кожній сторінці й давав докладні пояснення малюнкам. Так, книжку мали вони надзвичайну. Адже є на світі такі краї, де завжди літо, усе там зелене, пасеться в степу нічия худоба, а птахи тамтешні величезні, може, такі, як кінь завбільшки, а є й невеликі, може, як ворона, а красиві, як райдуга. А на деревах ростуть горіхи, як голова, і смачні, наче мед. А є там і такі дерева, що росте на них хліб, не треба ні сіяти, ні орати, захотів їсти - зірви хлібину, відламай окраєць і жуї собі на здоров'я, скільки хочеш.

- Ех, чому в нас нема таких дерев, - зітхнувши, сказав Федько й ковтнув слину.

- Та й мені їсти захотілось, - відповів Василько. Він виліз із теплого кубла, пішов до хати по хліб. Незабаром товариші вже знову сиділи в своїх кублах із скибками хліба в руках, звичайно, не забувши поділитися й з Лиском.

- А знаєш, Васильку, що оце я надумав? - мовив

Федько. - Коли я підросту, то подамся в ті теплі краї. Там ні чобіт не треба, ні одежі, а харчів тих їж і не переїси. Наловлю собі коней, корів, овець та й буду сам собі господар. Хочеш - ходімо вдвох.

Задумався Василько, згадав, що на печі лежить хвора мати, в повітці батько направляє воза, кинути їх було б таки ніяково. Чув Василько, що розмовляли поміж себе батьки; ждуть вони, поки Василько виросте великим та дужим, буде їм тоді допомагати, і жити їм полегшає. Але й відстати від Федька не хотілося б, і ці протиріччя хлопця засмутили.

- Не знаю, - промовив спроквола Василько. - Я ще подумаю.

- То як хочеш. А я таки піду, хоча б і сам.

Увечері в хаті горіла лампа, пахло паленими кізяками. Повечерявши, Іван Дереза із сином Васильком повилазили до матері на піч, сіли обабіч її ніг, прикритих рядном.

- А дощ все не вщухає, - звертався Іван до дружини.

- Лікаря б привезти, та не можна, - землю розквасило так, що колеса по самі маточини грузнуть. І до міста не доїдеш, і коней понищиш.

- Нічого, - немічно відповіла Малашка. - Може, воно й без лікаря мене відпустить...

- Дай, Боже, - відгукнувся Іван. - А то сьогодні Куценко хотів дівчору до школи відвезти, до греблі доїхав та й повернувся.

А тоді батько звернувся до Василька.

- Бачиш, яка із школярами морока. Та нічого, хлопче, хай буде й морока, а на ту осінь уже неодмінно тебе віддамо до школи. Ось мати одужає й почне тебе обшивати. А чоботи вже маєш такі, що й на весілля будуть як нові.

Про школу в них у родині ведуться розмови вже не вперше, але минулої осені не віддали Василька, бо ніби він був ще замалий, цієї осені мати хвора. А справді на заваді стояло те, що школа в Семенівці, за сім верст, треба або щодня туди возити дітей, чергуючись з іншими господарями, або хлопця примістити там, таки в Семенівці, і за утримання платити. Батюшка ж обіцяв, що до наступної осені в Дешевцях буде своя школа, церковно-приходська, то можна й зачекати.

Дощ ущух раптово, за одну ніч, проясніло небо, уквітчалось ясними зірками, поплив над землею відщерблений місяць, повіяв з півночі холодний вітер, земля взялася твердою шкориною.

Іван Дереза напугав сина, як доглядати господарства, а сам поїхав до міста по лікаря.

Повернувся він наступного дня з копицею кожухів на возі, зупинив коні біля самих сіней і вигорнув з кожухів людину з цапиною борідкою й двома скельцями на гачкуватому носі.

У двір посходилися сусіди, батько попросив їх, щоб випрягли коні, допоміг лікареві злізти з воза й повів до хати. Сміливіші з сусідів пішли слідком і з'юрмились біля порога.

Увійшов до хати й Василько. Він сподівався, що лікар дасть матері якихось ліків, і вона одразу ж стане на ноги і, може, ввечері вже шитиме біля лампи й тихенько співатиме, як це було колись, і пісня її приємна вигонить з усіх закутків хати беркий, мов дьоготь, сум.

За піччю лікар замурмотів, як старий кіт.

- Зніміть хвору на піл, - сказав він суворо. Василькові дуже хотілося побачити, як лікують хворих, як станеться чудо одужання, що на нього сподівалися всі приявні, за вийнятком хіба самого доктора, а може, й хворої Малашки. Та перемагаючи свою цікавість, 16 глядачі не наважувалися ступити вперед, тож залишався на місці й Василько. Він чув, що лікар, оглядаючи матір, тяжко сопів.

- Варвари! - раптом вигукнув лікар з такою злістю що всі присутні зрозуміли в цьому слові неабияку лайку. І знову засопів, і ще раз крикнув: - Дикуні!

Вийшов лікар з-за печі почервонілий, глянув на похиленого Івана Дерезу й наказав:

- Зараз же хвору вези до лікарні. Інакше буде пізно. Зрозумів?

- Зрозумів,- взявшись обома руками за голову, мовив Іван. - Зрозуміти - зрозумів, та воно якось трохи тее.

- Ні яких тее! - гримнув на нього лікар. - Роби, що тобі кажуть.

Батько мов знавіснів, микався по хаті, зачіпався за лаву й повалив її, блукав, аж поки не ткнули йому шапку в руку й не допровадили до дверей.

Лікар помив руки, витяг із кишені цигарку, але раніше, ніж запалити, кинув оком на піл, де лежала хвора, трохи ніби повагався й потім рвучко, з серцем тернув сірником по черкалі. Хатою поплив сизий пахучий дим.

Усе, що тут діялося, Василькові здавалось несправжнім, уявним, якимсь маренням, і воно ось-ось мало б зникнути. Не стане тут суворого лікаря, що від нього тхнуло чимсь дивним, чи то ладаном, чи то м'ятою, щезнуть сусіди, що вже вчинили балачку поміж себе, не плакатиме біля матері й тітка Хівря, а по хаті поллється материна пісня. Василькові хотілося почути материн голос, хоч і не спів, а одне промовлене нею слово, тихеньке слово, і тоді б пальці жалю не тиснули б йому горло, він би знав, що боятися нічого, з мамою нічого прикрого не станеться.

Батько в'їхав у двір парою гнідих коней, позичених у Куценка, бо свої стомлені, - а люди, що вже напхалися в хату, в сіни, в подвір'я, враз зарухались. Хтось наклав на бричку сіна, хтось із комори приніс два мішки пшениці, піймали й кинули трое пов'язаних гусей, потім винесли з хати обкутану Малашку, висадили на бричку й лікаря, загорнули його кожухами.

Іван намірився був уже вдарити віжками по конях, як раптом тітка Хівря зарепетувала:

- Підожди, Іване, підожди, хай же хлопець попрощається з матір'ю.

Відтиснутий метушливими людьми Василько стояв осторонь. Чийсь міцні руки схопили його під пахви й понесли до брички. Зустрівся Василько поглядом з великими смутними материними очима. На одній її вії, мов на сухій стеблині дощова крапля, жаріла сльозина, посинілі, покриті смагою губи засіпались, мати намагалася щось сказати й не могла.

Довго стояв Василько на греблі, схилившись до дуплястої верби. А коли повернувся додому, то на своє здивування застав у хаті тітку Хіврю з її цибатим сином Миколою, що витягнувся на полу. У печі горів вогонь, а тітка місила тісто.

- Де це, ти, Васильку, був? - лагідно запитала вона. Ти ніде не заходь. Я ось галушечок зварю та їсти будемо.

Василькові не подобалось, що в них у хаті тітка Хівря поводитася, як у себе вдома. Хоч вона ніби й доводиться їм якоюсь родичкою, та батько й мати Василькові її не любили, називали ледащицею, навіть увіч сварили за те, що вона за чотири роки розтринькала своє господарство, залишене їй небіжчиком чоловіком. Але батько знає, що діє. Якщо він запросив тітку Хіврю доглядати господарства, то так воно й треба.

Але Василька дратувала Миколина приявність. Цього цибаня в селі хлопці уникали, ніхто з ним не товаришував, не гуляв, та він нічийого товариства й не потребував. Уже немалий, років яких дванадцяти, завжди тримався матері: куди вона, туди й він. Інколи ж, якщо натрапляв на гурт дітей, що бавилися, налітав на них хижаком, вмить нищив усі їхні забавки, обшукував чужі кишені, виривав з рук шматки хліба, давав, хто навинувся під руку, лящів і потім кидався вноги, біг до матері, під її захист.

Бувши на вулиці, Василько побоювався розбишакуватого Миколи, намагався обійти його подалі. У своїй же хаті страхатися не доводилось. Був певний, що Микола поводитиметься тут тихенько.

Василько пішов собі до вікна. Він любив дивитися на вулицю й щось думати. Микола ж лежав і ніби Василька не помічав.

Так тягнулося, поки тітка Хівря не взяла дійницю та не пішла доїти корову. А щойно за нею рипнули двері, як Миколу ніби щось укусило, сплигнув з полу й опинився біля Василька.

- Ти чого такий? - затиснувши п'ястук, задирикувато запитав він.

Василько знітився був на мить, але згадав, що тут він господар і нема нікому до того діла - допитуватись, яким йому бути і як поводитись.

- А тобі чого треба? - блиснув він очима й став проти цибатого, на голову вищого Миколи.

- Що в тебе є? - дивлячись на Василькові кишені, запитав Микола.

- Що є, то все моє, - всунув руки до кишень Василько.

Враз пополотнівши, Микола плигнув на свого супротивника, як кіт. Василько шаснув убік, напасник лише спромігся розпанахати йому сорочку. Тріскотіння дертого полотна Миколу отямило, він зупинився посеред хати й, захлинаючись, хапав ротом повітря. Цієї ж миті Василько охопив біля печі чаплію, з розмаху вдарив напасника по плечах. Микола розпачливо зойкнув, поточився, ледве встояв на ногах. Побачив, що Василько знову підносить чаплію, із галасом босий вискочив у сіни. Василько хутко засунув двері й поліз на піч.

Почувши рейвах, з хліва прибігла тітка Хівря. Вона грюкала в двері, кричала, лаялася, вимагала, щоб Василько пустив у хату. А їй, мов цуценя, скавулінням допомагав Микола.

Василько з головою вкутався в рядно й не відгукувався. Вигнанці замовкли, щось у сінях шепотіли, а потім тітка Хівря вже іншим голосом, лагідно, ласкаво й жалісно благала:

- Васильку, та відчини ж дитино. Я тебе й пальцем не зачеплю й батькові нічого не казатиму

Не стерпів Василько, відгукнувся:

- Можете казати батькові, можете й чіпати, якщо руки довгі, а в хату вас таки не пущу.

- Відчини, Васильку. Ми ж тут замерзнемо. І нас до лікарні заберуть помирати, як твою маму.

- Хай беруть вас хоч і за лікарню, - зопалу вигукнув Василько, та одразу ж схаменувся й засоромився. Хіба ж можна комусь бажати такого лиха, яке спіткало матір його. Де й ділась та кривда, що зазнав від Миколи, сплигнув з печі, відсунув двері й позадкував до середини хати.

- Тільки зачепіть мене! - нашорошився він, готовий до захисту.

В хату вбігли тітка з сином перемерзлі, цокотіли зубами, тупцювались, намагалися зігрітись. Заводитися з Васильком ніхто не збирався. І не поскаржилася тітка Хівря, як того сподівався Василько, батькові, коли він повернувся з міста. Це дивувало хлопця, бо він бачив у Миколи на плечах чорну попругу, що в'їлася в тіло, мов гадюка.

Тітка Хівря керувалась іншими міркуваннями. У такій хаті, як Іванова, вона житиме, мов у Бога за пазухою, поки не повернеться з лікарні Малашка, а в разі чого, то може залишитися тут на всьому готовому, може, й назавжди.

Коли приїхав з міста Іван, тітка вискочила надвір і, вболіваючи, запитала:

- Як там воно з Малашкою? Не полегшало їй?

Іван тяжко зітхнув.

- Мучиться небога, - мовив він. - А лікар свариться, каже, що пізно покликав його.

- Господи, Боже мій, - схрестивши руки на грудях, лебеділа тітка Хівря.

- Ночував я в Йосипа, знайомого жида, - забувши про запряжені й стомлені коні, Іван сидів на бричці й розповідав свої болі. - Головань той Йосип, яких мало. І радив він мені раду. Ти, каже, не переймайся тим, що лікар тобі торочить. На те вони й учені, щоб лякати нас. Вони говорять одне, а думають зовсім інше. У лікаря жінка є! А діти? І діти має. Їх треба годувати? Треба одягати? Треба вчити? Авжеж! А скільки платить земська лікарня? На хліб та воду. Отут і розумій. Не шкодуй йому нічого, Іване. Лікар зробить, що треба. Та не забувай і іншої братії, фершалів та нефершалів. А шкодуватимеш - пропаде твоя баба. Отакого нарадив мені Йосип.

- Та хіба ж ти, Іване, пожалієш щось заради Малашки, - гаряче й улесливо казала тітка Хівря. - Ти ж її так любиш, що Господи! Аби жива була, то всього надбаєте.

- Ото ж і я такої думки. Пущу все за вітром, а Малашку врятую. Мені без Малашки ніяк не можна.

- Святу правду кажеш, - схвалювала Іванів намір тітка Хівря. - Рятуй Малашку, а за господарство не турбуйся. Я вже догляну все сама, і пір'їна не загине марно.

Іванові дома не сиділося, перебуде день-два та й знову ладнається до міста. Тітка Хівря не була така ледача, як про неї базікали люди. Прокидалася ще затемна, поралася з худобою, потім надила в печі, і коли надворі світало, то в хаті вже пахло свіжими перепічками й смаженим салом. Поснідавши, Микола йшов викидати з хліва гній. Василькові ніякої роботи тітка не доручала, а як і брався за щось, то вона спиняла, казала, що лобуряка Микола великий, усе поробить сам.

То й хай робить. Не дарма ж їм сидіти на чужому та всьому готовому.

Але тітка Хівря заборонила потикатися в дерезівське подвір'я Федькові з Лиском, мовляв, ще щось пропаде, а ти потім спокутуй. Зустрічалися хлопці на вулиці, подалі від Василькової хати, та ті їхні зустрічі були короткі й невеселі.

Почав падати сніг, лапатий, пухнастий, тихо й м'яко встеляв землю, що вже ладналася до зимового спочинку. Згадав Василько як минулої зими вони вдвох з Федьком спускалися на ґринджолятах, летіли, мов вітер, дух їм забивало, сльози текли, лица горіли, іноді з повного лету перекидалися й з головами вгрузали в кучугуру.

Василько почав шукати свої ґринджолята й знайшов їх у повітці, притрушені примерзлою до дерева соломою. Обчистив їх, посовгав, зганяючи з полозків іржу. Але шворки біля ґринджолят нема, залишився куценький уривок. Треба лізти на горище, там напевне щось знайдеться.

І щойно опинився Василько на горищі, як зразу впала в око йому сопілка, що її кінець стирчав із-за крокви. Аж дивно: тут, на горищі, Василько знав кожен ступінь, кожен закуток, але ніколи сопілки не бачив. Витяг її, а вона стара-старезна, аж порепалась, навряд чи й гратиме. Обтер Василько сопілку, продув і взяв цівку в уста. Сопілка зойкнула, як сполоханий птах. Голосистий струмент, може, не гірший, як і в пастуха Терешка. Але ж Терешко вміє грати! Вечорами до його хати сходилась уся вулиця, парубки з дівчатами. Терешко вигравав, а молодь танцювала. Отак і собі б навчитися грати!

Але сопілка не слухалась Василька. Він сидів на старій скрині, дув у цівку й перебирав на дірочках пальцями. Звуки вилітали безладні, якісь гострі, пронизливі, зовсім не подібні до звуків пісень. Та Василько не зневірювався, був певний, що таки приборкає сопілку.

3. Нема гірше, як тій сиротині.

Перевозив Іван Дереза до міста гуси й кури, пішли туди ж свині з поросятами, спорожніли в коморі засіки, але лікарі Малашки не врятували. Уже напровесні, коли сонце підіймалося високо, давало землі багато світла, та ще замало тепла, а дерева стояли задумливі й голі, повітря ж, одначе, пахло майбутніми бруньками, тоді чотири дні поспіль Іван Дереза додому не повертався. П'ятого ж дня приїхав розчервонілий, з посоловілими очима.

Як і завжди, назустріч йому з хати вийшла тітка Хівря й запитала про Малашку. Іван обережно зліз із воза, нетвердою ногою пройшов кілька ступенів і раптом розпачливо болісно крикнув:

– Нема нашої Малашки! Поховав учора! Вічна пам'ять... – проспівав він останні слова таким голосом, ніби йому продерлося горло.

Тітка Хівря здивованими очима провела Івана, що посунув до хати, ніби не вірила тому, що почула, або не зрозуміла як слід, та за хвилину кинулась до Василька, схопила його в обійми й заголосила так тужно, що буланний кінь оглянувся й нащулив вуха.

Тоді заплакав і Василько. Він збагнув, що мами вже немає, скільки б не виходив на греблю, уже й не зустріне, вона не повернеться ніколи, уже не почує її милих слів, що від них робилося в грудях тепло й радісно, і залишиться в них тепер тітка Хівря з Миколою назавжди.

У двір, ніби хто загадав, насходились люди, оглядали Василька, ніби вперше

бачили, називали бідним сиротою, хтось навіть тицьнув йому в руки пиріжок.

А тітка Хівря, заливаючись слізьми, схлипуючи, розповідала людям, що Іван приїхав п'яний, як дим, і жінці своїй співав вічну пам'ять.

Але тітка помилилася, бо Іван, лежачи на печі, співав теж саме й другого дня, і третього. До нього навідувалися люди, Іван до них не відгукувався. Люди визнали, що в Івана гарячка, і тут же вирішили, щоб, Боже, борони, і він не пішов слідком за Малашкою, лікаря не кликати, а запросити з Семенівки доброї слави бабу Мотрю.

Та баба Мотря напувала Івана травами й вишіптувала з нього хвороби, а він таки марив, щось белькотів нікому незрозуміле.

Ішов Василько до хати тільки тоді, як дуже хотів їсти. Снігу вже не залишилось ніде, навіть під деревами, 24 земля просохла і вибивалися пагонці блідо-зеленої трави. За клунею, на осонні, хлопець намовив собі соломи й грав там на сопілку. Скільки б не дудів, сопілка йому не набридла. Своєю грою химерною, яку навряд чи хто зрозумів би, Василько висловлював думки, виливав почуття, що їх не можна сказати інакше, як музикою. Грою він думав, мріяв, молився.

- І що ж воно буде тепер? - запитувала Василькова сопілка. - Уже весна, і люди, в кого земля піскувата, їдуть у поле, а тато ще хворий, і невідомо, коли одужає, а сіяти нікому і мами немає, а тітка Хівря казала бабі Мотрі, що доведеться продати корову, бо треба грошей, а як же бути без молока? Василько на мить розплющив очі, глянув, чи не підслухає, бува, хто думки його, і знову покотилися до садка, у вирій і до самого Бога співи сопілки.

- Нічого, - грала Василькова сопілка, - ось стане тато на ноги, і ми вдвох візьмемось до роботи. Досить мене вважати за малого. Я й погоничем можу бути, і волочитиму, і полотиму не гірше від інших, а до косовиці ще підросту, допомагатиму батькові громадити й молотити. У мене руки міцні ноги прудкі, я цілий день проходжу з бороною й не стомлюся.

Василько рвучко схопився й виструнчився, ніби комусь показуючи, який він великий та дужий. І вмить напруго завмер. Йому почулося, що хтось його кликав.

- Ва-силь-ку! - тепер уже виразно линуло з городу, і хлопець пізнав голос його приятеля, шпаків голос.

- Я тут! - відгукнувся Василько і, вимахуючи сопілкою, притьма побіг до груші.

Шпак сидів скраю своєї хатки.

- Як же тобі жилося в теплих краях, - забувши навіть і привітатися, запитав свого приятеля хлопець.

Подякував шпак, нам птахам, скрізь і завжди добре. А як Василькові тут поводилось?

Похилилася хлопцева голова, забриніли в голосі сльози.

- Мама у мене померла - ледве спромігся він сказати.

- Ох, тяжко дитині без мами, - співчував шпак.

- І тато в мене хворий, - додав Василько.

Знає це шпак, він усе чув, що грав хлопець на сопілці.

- А хіба ти і в музиці тямеш? - сподивно запитав Василько.

Так, розуміє шпак музику, особливо ж цієї сопілки, бо вона особлива, іншої такої нема ніде.

- Гарна сопілка, - сказав Василько й заховав її в пазуху.

Але Василько повинен берегти сопілку, щоб не потрапила вона до чужих рук, - радив шпак.

- Не потрапить! - запевнив шпака Василько. Кінчивши розмову, шпак удався в співи, вітав весну, радів життям і величав його. Забув хлопець, де він є, почувай себе в повітрі легким, як біла хмарка, безтілесним. Спів пташиний наповнив світ увесь, і хлопчина був один у тому світі.

- Васильку! Васильку! Де ти пропав? - гукав його від клуні Микола - А йди, лишень, сюди. Я щось тобі скажу.

Ледве отямився Василько, нехотячи пішов до Миколи.

- Я вже все село оббігав, - докірливе мовив Микола. - А тебе ніде нема. А батько так тебе кликав, так кликав... Ждав, ждав та й помер.

- Як це помер? - злякано стелуся Василько. Закусивши губу, він побіг до хати. Ще в сінях почув жіночий плач. Затремтіли у Василька ноги, ледве

переступив поріг. Жінки, угледівши хлопця, затужили ще голосніше.

У святому куті, під образами, лежав батько, спокійний, ніби спочивав після тяжкої праці, і кутиком лівого ока дивився на язичок полум'я свічки, встромленої йому в незграбно закацюблі руки.

Василько не плакав. Сльози самі котилися по щоках і капали на сорочку. Від сліз намокла сопілка, і довго по тому хлопець відчував смак соли, коли брав цівку до губів.

Два дні лежав Іван Дереза в себе в хаті А в його подвір'ї односельчани гомоніли, курили, обговорювали різні побутові справи. Біля небіжчика худенький дяк читав святе письмо, і де б Василько не з'явився, скрізь він відчував, на собі теплі співчутливі погляди. І ця увага людська підбадьорювала хлопця, зігрівала його.

Та як поховали батька та пом'янули селяни новопреставленого раба Божого Івана й порозходились по домівках, а лишилися у хаті тітка Хівря з Миколою, війнуло на Василька пусткою, і зрозумів він, що він сам-самісінький і нікому не потрібний.

Уже наступного дня селяни поїхали в поле. Сонце гріло, земля парувала, кожен поспішав укинути зерно в сиру землю. Тітка Хівря теж узялась господарити, орала з Миколою сирітську землю. Василько ж залишався дома, але пуста хата була непривітна, мов чужа. Доглядати тепер нічого, корови в хліву нема, тітка таки продала її, казала, за корову поховали та пом'янули батька. Не побачиш у дворі ані курки, ані гуски, тихо, порожньо, один лише шпак і залишився на все господарство. Спра ді, коли Василько слухав шпаків пісні, то легшало на душі, прояснювалась голова, просякав хлопець надією, що так воно завжди не буде, 27 зміниться, покращає.

Наслухавшись пташиного співу й вигравши на сопілці думки свої, Василько йшов до Федька і вони вдвох, а Лиско третій цілими днями вешталися скрізь, куди нашттовхувала їх забаганка.

Уже не задовольняли їх забави й розваги біля ставка, хотілося бути десь далі. І вони блукали по глухих вибалках, дряпаючи ожиною та будяками ноги, знаходили вилежані звірями кубельця, натрапляли на пташині гнізда, ганялися за незграбними дрохвами, що довго-довго біжать, поки зможуть злетіти в повітря, тікали хлопці від роздратованої гадюки, кожен день не минав без пригод.

Але хлопцям хотілося побувати й біля річки. Федько докладно знав, що річка є на схід сонця, тільки далеко, до неї дістанешся не скорше, хіба як за півдня. Річка вабила до себе, манила, як і все далеке та небачене, і хлопці вирішили-таки до неї дістатись.

Сподіваючись, що тітка Хівря не помітить, Василько взяв з комори цілу хлібину, соли в ганчірку та вирвав два кущі цибулі. Коли є харч, то й дорога коротшає.

І хлопці помандрували вибалками, уникали селян, що пололи в полі кукурудзу та соняшники, дійшли до села Семенівки; відоме їм обом село, багате, з крамницями, базаром, з цегляними будинками під зеленою бляхою, із земською школою, куди збирався приділити Василька його небіжчик батько.

Семенівка вже залишилась позаду, перед хлопцями знову розгорнувся степ, такий же, як і біля Дешевців, степ без кінця й краю, що десь далеко зливався з синім небом.

- Скажи мені, Федю, - запитав Василько товариша, якби оце ми так ішли та й ішли, нікуди й не звертали, просто на схід сонця, то куди б ми могли дійти?

- На схід сонця, кажеш? Там стоять височезні гори. Маківками впираються вони в небо. І там на тих горах вночі спочиває сонце.

- А за горами що?

- Нічого, - впевнено мовив Федько. - За горами знову гори, а за тими горами ще гори.

- А як повернути звідси на захід сонця, то тоді б куди можна дійти?

- О, там море. Таке море велике, що ніколи не переплиवेश, хоч би плив усе своє життя.

- А там? - показав рукою Василько на північ.

- Там ще гірше, там край страшний. Казав мені Грицько наш, що на півночі ніколи не буває сонця. Там темно, завжди ніч, і нічого не росте там, і не живе. Я б туди ні за які гроші не пішов.

- А чого ж туди йти? - погодився Василько. - Інше діло - теплі краї. Ніде нема краще, як на південь сонця.

- Нема, - ствердив Федько. - Той край теплий Бог створив для бідних людей. Багатому що, йому скрізь гарно.

Хлопці здіймали куряву ногами; ставала вона над дорогою жовтавим туманом. Лиско плентався далеко позаду, щоб не дихати запорошеним повітрям. Бігти ж попереду йому лінки, він не мав приємности з мандрів, не лишався дома лише з почуття обов'язку до своїх друзів.

А хлопці йшли бадьоро, втоми не відчували, їх під'юджувало бажання бачити на власні очі, яка вона та річка, що в ній вода тече день і ніч, і ніколи вся не витече, де тільки вона й береться.

Трапилося хлопцям ще одно село, але не таке велике, як Семенівка, навіть менше від Дешевців, без церкви. Заради обережності хлопці обминули його; хто ж бо знає, що там за люди, особливо молодь, ще, чого доброго, відберуть хліб або й сопілку. Щоправда, хлопці з півхлібини вже з'їли, – приємно йти й жувати, тим більше, що й сонце підбивається до півдня.

Пильно вдивлялися мандрівники вперед, намагалися відшукати якихось ознак річки. Але нічого, крім рівного, зеленого, просторого степу не бачили. Чи не збилися, бува, з напрямку?

Річка виникла зовсім несподівано. Перед хлопцями з'явився глибокий, з крутими берегами рів, зарослий лопухами, густими лозами, гострою осокою, батогами куги, рогозом, а далі пишно височів непролазний очерет, а вже за очеретом лисніла на два десятки кроків завширшки смуга води.

Хлопці стояли мовчки, потім переглянулися, поглядами один одного, запитуючи, чи це й є річка, що про неї доводилось багатько чувати і до якої вони так далеко йшли? Що ж тут гарного? У них у селі ставок куди кращий. У ставку води, мов у морі, не кожен і перепливе його. А тут, якби на доброго плигуна, то, мабуть, і перескочив би з берега на берег. Та й вода, либонь, у річці нікуди не тече, латаття лежить на ній і не рухнеться.

– Отак воно, мабуть, і з теплим краєм, як з цією річкою, – зневірено промовив Василько.

– Е, ні, – мовив Федько. – Про цю річку в книжках не написано. А люди всього набазікати можуть. А про теплі краї не тільки написано, і малюнки намальовано. У теплих краях справді гарно.

Хлопці пішли берегом, в надії побачити щось цікавіше. Але скрізь ті ж очерети, ті ж трави шорсткі та де-не-де самотня верба, а тиша така навколо, що коли плітка вдаряла хвостом по воді, то хлопці злякано здригались.

– Ти дивись, – вигукнув Василько. – Річка кінчається...

Справді, попереду виднілося урвище, а за ним лежав степ. Річка, одначе, не кінчалась, а круто взяла вбік, ламана смуга води, оточена стінами очерету, вилискувала на сонці далі й далі, ген-ген далеко.

Хлопці сіли на березі урвища й позвішували ноги, внизу журкотіла вода, хлюпотіла, вдаряючись об слизьку глинясту стіну кручі. Бризки в повітрі спалахували, мов іскри, мерехтіли, наче сіяні зверху пелюстки квітів. Величезна риба – з півруки завдовжки, виринула десь із глибочини, чорна її спина показала над водою. Повільно вихляючи хвостом, рибина стояла на місці, видно, вигрівалася на сонці. Аж он, вистромивши з червоними цятками голову, поплив в'юнкий вуж, попрямував до того берега, в латаття. А там на широкому твердому листі сиділа витрішкувата жаба й показувала свій язичок, мабуть, ловила мушок. В гущавині очерету щось зашаруділо, певно, пташка якась шукала поживи чи ховалася від недругів своїх. А вода все біжить, все тече, іноді на хвилях її гойдався листок, плів хтозна-звідки й невідомо, чи буде кінець його мандрям.

Річка дихала, обдавала хлопців пестливою прохолодою. Таки марно вони сюди

забилися, такого видовища, таких почувань гарних, такого настрою блаженного, здається, вони ще не мали. Василько витягнув з пазух сопілку й загравав. Дивився кудись вдаль, але нічого вже не бачив; залунав над водою тихою, над степом принишклим спів про все те, що відчувала Василькова душа.

Федька не вабила музика ніколи, але цього разу з ним діялось щось дивне; здавалося йому, ніби він літає, а навколо широчінь, дихається легко, приємно, радісно, ніби вже нічого поганого ніде немає. І тоді ж Федько помітив, що до Василькової музики прислухалася, піднявшись з дна річки, риба, повернувся з того берега вуж, повилазили з води окаті жаби, посідали на самих вершечках рослин дрібні пташки-очеретянки, позліталися з степу жайворонки і низько над хлопцями шугали шуліки та кобці.

Та всьому буває край. Кінчилася пісня, і зразу ж ляснула по воді хвостом риба й зникла, розлетілися пташки, поховалися жаби, поплив десь вуж, а шуліки та кобці шугнули десь у височінь.

А Василько заховав за пазуху сопілку й млосно потягнувся, широко розкинувши руки, ніби збирався обійняти й пригорнути до себе весь широкий світ. І саме тоді він відчув, що земля під ним осідає, сунеться вниз, хлопець намагався схопитися за щось руками, але нічого тривкого не траплялося під руки, і його тіло, разом із брилою глини, шубовснуло в воду.

Федько з несподіванки й переляку сахнувся назад і покотився по траві, його зойк почув Лиско, прибіг до берега побачив Василька, що борсався в воді, заскільки, метнувся туди, сюди і раптом, напружившись, кинувся з кручі в річку, схопив Василька зубами за сорочку й потяг до протилежного положистого берега.

Федько засоромився свого переляку й розгубленості, а щоб показати товаришеві, що він не боягуз, обрав менш круте місце, з'їхав у воду по саму шию й поплив до Василька.

Василько сидів, схиливши позеленіле обличчя.

- Добре, що не втонув, - мовив до нього Федько. - Якби не Лиско, то хто зна, що й було б...

Почувши своє ім'я, Лиско схопився, завиляв мокрим хвостом, - він сподівався винагородити. Федько почастував би собаку шматком хліба, але торба з харчами затонула.

Сонце помітно наближалося до землі, річищем слався свіжий вітерець і навівав гадку про далеку дорогу до Дешевців.

- Ходімо додому, - якимось дивно, ніби чужим голосом, запропонував Василько.

Довелось хлопцям довго плентатись берегом, поки натрапили на брідок.

І вже дорогою йдучи Василько згадав про сопілку, відчув її тілом і зрадив.

- А міг же загубити, - сказав Федькові.

- І коли ти навчився грати? - запитав Федько. - Твою гру слухали і риби, і жаби, і птиці, все слухало.

- Кажі... - недовіжливо промовив Василько. - Ніхто не розуміє того, що я граю. Хіба

шпак один.

Сказав Василько й схаменувся, – про це ж бо не треба знати нікому.

Повернулися хлопці в свої Дешевці пізнього темного вечора, в хатах уже не світилось, скрізь тихо, спокійно, ніде не гавкне собака, навіть не зашелестить на деревах лист.

На Васильків стукіт вийшла в довгій білій сорочці

простоволоса тітка Хівря. Вона заступила тілом двері і, не пускаючи хлопця до сіней, в'їдливо запитала:

– А чого воно тут опівночі швендяє?

– Це я, – відгукнувся Василько.

– А де ж ти досі шлявся?

– Ходив до річки, – вбачаючи тітчин злий намір, сказав Василько.

– А чого ж повернувся? Може, хлібини не вистачило?

– Може, ще одну дати? То заходь, я вже приготувала – із злістю вимовилась тітка й навстіж розчинила двері.

У хаті вже лампа світилась. Микола сидів на краї полу й з яхидством розмахував кінцем налигача. Василько зрозумів, що тут збираються його бити, бистро пробіг очима по хаті, чим би йому боронитись. Але нічого такого, що б його захистило, знайти не міг; він тепер один проти двох, безсилий. Зайшов за стіл і сів.

– Може б ви, паничу, борщик їли? – узявшись в боки, з удаваною влєсливістю підступила до Василька тітка. – Може б, вам яєшеньку спряжити? Хай дурна жінка сама день-у-день б'ється, як риба об лід, і хлопця біля себе мордує. А Василько хай їхнє добро з комори тягне та з товарищами поїдає.

– Я своє беру! – гостро відізався Василько.

– Сво-оє?! – здивовано проспівала тітка Хівря – Тут твого тільки й залишилось, що налигач. То я тобі віддам його. Зараз віддам...

Микола прожогом підскочив до матері, вона вихопила з його рук вірьовку, і Василько від першого ж удару на ногах не встояв, упав на долівку, скулився. На його тіло сипались удар за ударом, пекли вогнем, рвали шкіру; він повзав, мов переїханий колесом кіт, і захилювався криком. Жінка шаленіла, і невідомо, чи вгамувалася б раніше, ніж хлопця не перетворила на вимолочений сніп, та зненацька кінець налигача зачепив лампу, брязнуло скло, хата поринула в провалля темряви.

– Ой, Господи, – зойкнула тітка Хівря. – Чим же світити будемо?..

Тим часом Василько скористався з замішання, випорснув з-під тітчиних ніг, порачкував під піл, вклубився в якесь ганчір'я й принишк. Він боявся, що його битимуть знову.

Але тітка навпомацки полізла на піч, за нею й Микола, щось там поміж себе шепотіли, аж доки й не послули.

Василькові не спалось. Лежав на череві, уткнувся лицем у подерту ряднину, що тхнула мишами, і, зглушуючи в собі схлипування, тихо плакав. Палала спина, кололо в боках, не міг навіть рухнутись, але не менших болів почував і в серці від сумних думок.

- Що ж робити далі? - питав він себе, - На світі так багато людей, а нема нікому діла до хлопця, що залишився круглим сиротою. Нікуди йому дітись, єдине залишається - тікати, куди очі бачать. Доведеться знайти старців, сліпих або калік, пристати до них у поводитирі, ходити з ними попід віконнями і просити ім'ям Божим шматок хліба. Ще як мати була жива, то не раз виносив Василько старцям милостину й дивувався, як ті хлопці-поводирі не страхаються водити калік з роз'ятреними обличчями, з відгнилими носами, з глибокими ямами замість очей.

- Лихо до всього спонукає, - думав про тих поводитирів Василько. - Теж, мабуть, сироти або від злиднів...

Залишатися тут і далі з тіткою Хіврею він не міг. Мусить кинути їх, утекти, щоб за ним завіяло й слід. Але куди? У поводитирі таки не піде, у найми - ще малий. Ех, чому не дав Бог людині крила? Побідкався б якось, поки відлітали б шпаки, а тоді разом з ними полетів би в теплі краї, аж за море, хай тут тітка сама господарює, хай користується сирітською землею. Василькові нічого не треба. Він у теплих краях оглянув би все, що воно й як, розпізнав би докладно дорогу туди, а потім знову повернувся б і скликав би всіх таких, що злидарюють та бідують, і сказав би їм: "Кидайте, люди добрі, 35 скособочені хати, злазьте з нетоплених печей, беріть старців і калік, не волочіться сироти попід чужими вікнами, а йдіть за мною. Поведу я вас туди, де нема голоду, де не буває холоду, там забудете, що таке лихо, біда й нещастя, і настане для вас свято на все життя."

Та крил у Василька нема, а є ноги, і ті ще молоді й побиті налигачем, здається, що по них лазять гарячі хрущі.

Але думка про теплі краї його вже не покидала, приваблива далечінь манила до себе своїм спокоєм, достатками, соняшною радістю, усім тим, чого йому

бажалося і чого він бажав іншим.

- Байдуже, що в мене крил нема, - визрівало в його збудженій голові рішення. - Можна пішки йти. Йтиму тиждень, другий, ітиму рік, а колись таки дійду. Може, й Федько погодиться, він же сам казав, що хоче туди дістатись. Лиска б узяли з собою. Гуртом веселіше. А якщо Федько не погодиться, то сам подамся. Мені однаково.

Василько уявив себе мандрівником, з торбиною за плечима, в руках ковінька, і прямує він на південь сонця, дорога перед ним рівна-рівна, а обабіч переливаються хліба, а в повітрі бринять пташині співи, і на душі йому легко й просторо, як у небі птахові.

Мрії притамовували біль, мрії заколисували Василька, і він, заспокоєний, увійшов у сон, як в інше, краще життя.

4. Дві дороги до теплих країв

Федько охоче погодився йти в теплі краї, і майбутні мандрівники обмірковували, що їм взяти в дорогу. А брати треба не так і багато. Звичайно, ніж, бо без ножа в дорозі, як без рук, та тикву на воду, та одне рядно на двох укриватися вночі, та Василько візьме свої міцні, на виріст, чоботи, та по сорочці покласти в торби, а хліба, хіба, один

буханець Ото і все, щоб не тяжко нести. Харчів собі випросять у людей. Просити хоч і соромно, та то, мабуть, у своїх, а в незнайомих можна, Василько ж бо сирота і Федько нікого рідних у дорозі не матиме, а сиротам люди не відмовлять шматка хліба.

Але раніше, ніж вирушати, треба ще погомоніти з досвідченими людьми, дізнатися, якого напрямку триматись, ідучи до теплих країв, – сонце ж бо на одному місці не стоїть. Кращої поради їм ніхто не дасть, як дядько Кіндрат. Він у солдатах служив на Кавказі, відти забрали його воювати з японцями, і ті японці відстрілили йому ногу. Доводиться тепер бідакові шкутильгати на оббитій шкірою дерев'янці. Жив він у брата, доглядав хати й братову однорічну доньку.

Коли хлопці прийшли до дядька Кіндрата, він сидів серед двору під деревом і щось розповідав дівчинці, яка намагалася віддерти ляльці ногу.

– Добридень вам, – привітався Федько якомога поштивніше, а за ним і Василько.

– Здравія желаю! – по-солдатському чітко відрубав дядько.

– Ми до вас із проханням, – сміливо мовив Федько. – Ви скрізь бували і все бачили, то скажіть нам, чи далеко до японської землі, чи можна туди дійти пішки і які вони, ті японці?

Прижмурих одне око дядько, другим змірив хлопців, потім відсунув подалі свою дерев'янку й запросив їх сісти.

– Ні, туди ми не підемо, – рішуче відмовився Федько. – Пощо нам забиватись так далеко, як і тут коників та черв'яків скільки хочеш.

– У теплих краях – отам життя! – втрутився в розмову Василько. – Хліб там на деревах росте, у степах пасеться худоба нічия й зими не буває. Отуди б дістатися, дядьку Кіндрате, га?

– Еге ж, – погодився дядько Кіндрат. – До Кавказу ніби й не дуже далеко, а вже не те, що в нас. Тут на базарах волоські горіхи на фунти продають, а там у ліс заїзди і хоч віз набирай, дурно, без копійки. Або й вино. У місті за пляшку хочуть здерти півкарбованця, а на Кавказі ростуть винні ягоди, нарви собі в шапку, сядь під кущем, їж та співай, бо вже ситий і п'яний...

Дядько Кіндрат аж зітхнув. Йому не доводилось бути п'яним від тих винних ягід, не їв він і волоських горіхів, привезених возом, чи хоч принесених у кишенях. Але з касарень їхнього полку видно було височенні гори, і солдати один одного запевняли, що в тих горах усе є, що душа забажає: і горіхи, і ягоди винні, і золото, красуні-черкешенки, та дістатися можна туди хіба лише офіцерові, та й то не кожному.

– Це ж на Кавказі такого добра, – казав хлопцям дядько Кіндрат. – А що там за горами кавказькими, один Бог знає...

– Ми підемо в теплі краї! – впевнено заявив Федько, – Скажіть, дядьку, яка дорога нас доведе до теплих країв?

Солдат глянув на небо, простяг поперед себе руку й мовив: – Дорога до теплих країв проста, хлопці, як оця рука. Вийдете з Дешевців і прямуйте на Полтаву, а звідти на Кременчук, далі на Єлисавет, а там нікуди не звертайте, поки не потрапите в Одес. Треба вам сказати, хлопці, що Одес стоїть на самому березі моря, і до того ж він

великий. Як прийдете в Одес, то питайте, де ваша дорога. А їх там дві. Одна простягнулася над берегом моря - ліворуч, друга теж над берегом моря - праворуч. Якщо захочете йти ліворуч, то дійдете аж до турків, 38 персів та інших татар. А якщо повернете праворуч, то опинитесь у волохів, італійців та румунів. То все циганські люди. Вам до них діла нема. Хай будуть і татари, хай і цигани. Не займайте ви їх, не зачеплять і вони вас. Головне, тримайтеся берега, аж поки не обійдете моря. А як побачите, що обійшли, то знайте, що вже почався теплий край. Тоді ви залишите море позад себе й попрямуєте далі. Йдіть, поки сонце нависне над самісіньку голову. Ото вже скільки не шукайте, а теплішого краю не знайдете ніде.

Хлопці слухали бувалого вояка напружено, ловил й намагались запам'ятати кожне слово його.

- Полтава, Кременчук, Єлисавет, Одес, татари, цигани, - повторював нишком Василько назви, що здавалися йому тичками на дорозі до теплих країв.

- А куди б ви порадили йти, дядьку Кіндрате, - запитав Федько, - На татар чи циган?

- Хто куди хоче, туди й іде. І ті люди, і ті не собаки. Тільки татари суворіші, я їх добре знаю. Не долюблюють нашого брата. А цигани - веселий народ, -

кують та пісні співають або танцюють. Це вам не японці або китайці.. Ті похнюплені й підступні, у них гав не лови. І злі до того ж. Коли ми стояли в Харбіні, то трапився такий випадок...

І дядько Кіндрат почав згадувати свої пригоди в далекій східній землі.

Не питали хлопці, чи бачив дядько море, Одесу й дороги, що лежать через татар і циган до теплих країв, а якби запитали, то, може б, він і правду сказав - на південь далі Полтави бувати йому не доводилось.

Поки в майбутніх мандрівників з колишнім вояком точилася жвава розмова, кирпатенька Галя устигла заприятелювати з Лиском. Скубла на ньому кудлату шерсть, крутила, намагаючись відірвати, хвіст, тягала за вуха, і собака терпляче лежав, поки дівчинка не почала пальчиком поціляти йому в око. Тоді Лиско підвівся й одійшов у затінок під хату. Галя, образившись, заплакала. Дядько Кіндрат згадав, що вже час годувати дівчинку, урвав розповідь, прив'язав до обрубка ноги дерев'янку.

- Приходьте ще колись, - запросив він своїх цікавих слухачів.

- Прощайте, дядьку, - вклонився йому Федько, а за ним і Василько. - Як виберемо час, то прийдемо.

Поверталися хлопці веселі й задоволені. Адже тепер вони вже знають добрий шмат дороги, а в Одесі розпитають ще в когось.

- Полтава, Кременчук, Єлисавет, Одес, татари ліворуч, цигани праворуч, - дзвінко деклямував Василько. - То ти, Федю, якої думки: на татар чи на циган?

- Я думаю - на циган, - сказав Федько.

- І я такої думки, - погодився Василько.

Умовились хлопці вирушати в неділю - тоді в степу не буде нікого, люди підуть до церкви, а мандрівники через садок, і тільки їх і бачили. А поки що треба готуватись.

Узяв із скрині Василько найтонше рядно, відклав і чисту сорочку, переніс до клуні й заховав. Чоботи свої добре наквацював дьогтем і теж до клуні. У шапку встромив голку з ниткою – в дорозі знадобиться. Зніс із горища тикву, вимив, прив'язав до неї мотузку, щоб можна повісити через плече. Це вже, здається, і все потрібне.

У Федька гірші справи. Торбу батькову таки непомітно виніс із хати, а сорочки, скільки не крутився, взяти не міг. Довелося Василькові дати свою, однаково його одяг залишається нікому. А чобіт Федько не мав зовсім, проте, вони поки що не дуже й потрібні, йтимуть обидва босоніж. У суботу хлопці вирішили зарання полягати спати, а завтра, як передзвонять до церкви, зустрітись в садку. І хтозна, чи до осені вони не опиняться аж по той бік моря.

Тітка Хівря ще поралась біля печі, але Василько не чекав на вечерю, ліг на полу, відвернувшись лицем до стінки, укритися з головою ліжником і намагався заснути. Сон не приходив. Плуталися якісь думки, пошматовані, невиразні, мов щось бачив крізь густу мряку, перепліталися вони із словами тітки Хіврі, – казала вона Миколі, що коли б не задощилось, а сіно ж вони не встигли поскладати в копиці. Василько подумав, що мандрівникам завтрашній дощ також не до речі.

Аж тут Василькові здається, що вже в хаті ні тітки Хіврі, ні Миколи нема, а все повернулося на старе, за столом сидить тато, трохи похмурий, задуманий, як і завжди, а біля печі мама, батьки щось поміж себе говорять, згадують Василькове ім'я. Може, клопочуться, що він уже великий і треба послати його до школи? А може, турбуються, що Василько покидає хату рідну, землю рідну і йде шукати кращої долі в теплих краях? Татові все ніколи, він вийшов надвір, а мама підійшла до полу, відкотила ріжок ліжника й ласкаво запитала:

- Ти не спиш, синку?
- Ні, мамо, я думаю.
- Про що ж ти думаєш, мій дороженький?
- Думаю про дорогу в теплі краї.
- Боже тобі помагай, туди йдучи, – казала вона. – А про нас там не забудеш?
- Ніколи, скільки мого життя, – пообіцяв Василько.
- І Бог тебе не забуде.

Мати не відходила від Василька всю ніч, він відчував її близькість тілом своїм, і, як прокинувся ранком, то враження від нічного видіння не розвіювалося, здавалось, що мамині очі дивляться на нього й тепер, і, як вийшов із хати, все ще відчував у сонячному промінні мамину ласку.

Вийшов Василько за клуню й заграв на сопілку. Якби почув хтось гру Василькову, то напевне б ганив хлопця, назвав би його ледащом і бузувіром, бо хто ж розважається в неділю перед Богослуженням! Адже не кожен зрозуміє, що та музика така ж чиста, як і молитва.

А як кінчив грати Василько, – загудів церковний дзвін, його тремтливий голос розлився над селом, святкова луна впливала в кожну хату й душу живу.

Треба ж попрощатися і з шпаком. Постояв хлопець під грушею, пождав, поки шпак

віддавав харч малятам, а тоді гукнув:

- Чуєш, шпаче, я вже відходжу назавжди...

Сів шпак на найнижчу гілку.

- Іду я, шпаче, в теплі краї, туди, де ти зимуєш.

- Чи не боїться Василько так далеко забиватися? - питав шпак. Адже в тих теплих краях багато звірів лютих, гадюк отруйних, а людей дуже мало. Хто йому допомагатиме, як він там житиме? - Не боюсь я хижих звірів і гадюк отруйних, а боюся людей таких, як тітка Хівря. Я все перетерплю, аби знайти ті теплі краї. А потім знову повернуся й заберу звідси всіх, кому погано тут живеться...

Похвалив шпак Василька за його добре серце.

- І це вже остаточне його рішення?

- Зараз Федько з Лиском будуть тут, і ми вирушаємо. Оце попрощатися з тобою прийшов. Не знаю, чи доведеться ще колись побачитись. Може, я натраплю тебе в теплих краях? Де тебе там шукати?

Ні, не знайде Василько шпака в теплих краях, надто велика тамтешня земля. Але шпак хоче сказати дещо Василькові про сопілку його. Де вона є?

- Тут вона, - поклавши руку на груди, - сказав Василько. - У пазусі, прив'язана до мотузки.

І тоді почув Василько таке від шпака, що вже чув дещо з того й від батька свого. Ніби давно-давно жив на світі Васильків пращур на ймення Данило. Жив ніби в цій же балці, де тепер село Дешевці, а тоді стояла тут одна-однісінька хата, а навколо степ безлюдний і в степу звірини безліч. До найближчої оселі можна було дістатися конем не скорше, як за два дні. Ходила в степу худоба Данилова і на ту худобу нападали звірина хижа. Урвався терпець Данилові, а був він людина неабияка, вирізав з верби сопілку, замовив її такими словами, що їх ніхто, крім Данила, не знав, і на голос сопілки тієї збігалися звірі й злітали птахи, вовки-сіроманці, лиси-хитруни, орли-дужаки, шуліки-хижаки. І звертався Данило до звірів і птахів грою сопілки, казав, хто його скривдить, хто шкоду вкоїть, то хай пеняє на себе. І звільнив Данило звірину й птаство, і не наважувались вони більше чинити шкоду йому. А як помер Данило, то ніхто не знав сили сопілчаної, переходила сопілка від батьків до дітей у спадок, але служила вона людям як струмент голосний, і тільки. І якщо вже Василько вирішив іти до теплих країв, то хай знає силу сопілки своєї, сопілка знагодиться йому в диких краях, вона завжди може врятувати в лихій годині. Але нехай Василько не дає її до рук чужих, в разі чого, то краще знищити її.

І шпак залишив Василька самого. Хлопець не міг отямитись, він ще бачив перед собою пращура Данила, що про нього не раз розповідав батько. Стояв пращур Данило біля стовбура груші, у нього волохаті сиві брови, біла, на всі груди борода, в полотняній сорочці й вибиваних штанях. Але сопілки пращур не мав, бо вона стирчала у Василька в пазусі.

У садку Федько втратив терпець. Він свистів, гукав, лаявся, але Василько його не чув. Тоді Федько підбіг до Василька й повів живосилом по клуні.

– Хіба з таким роззявою кудись дійдеш!

Хлопці в клуні почіпляли на себе торби, побрали ковіньки і – Господи, помагай! – шаснули в садок, звідти в поле, межами, межами дісталися до дороги, і коли церковний сторож виліз на дзвіницю благовістити достойне, то уздрів дві людські постаті, що віддалялися від села на південь, а за ними плентався собака.

5. Ідемо ми, люди добрі, в Одес...

Край цей, що з нього вирушили хлопці в мандри, хоч і не вважається теплим, одначе влітку тут досить таки гаряче, особливо, коли ви в степу, ідете дорогою, і нема часу посидіти в затінку куща шипшини, чи під густим зерновиком або гльодиною, а над вами стоїть, трохи не над самою головою, мов укопане, велике, з пів неба, сонце.

Солоний, аж гіркий піт заливав очі й стікав хлопцям за пазухи, а торби, що здавалися спочатку легкими, тисли тепер спини, як розпечений камінь. Гаряча земля обпікала босі ноги, і хлопці вибирали місця пухкіші, розім'яті колесами на порох.

– А тітка Хівря дощу боялась, – утираючи рукавом обличчя, казав Василько. – Нічого вона не знає. Та нам краще сонце, ніж дощ. Однаково до спеки треба звикати.

Федька не гаряч турбувала, він часто оглядався, вдивляючись, чи не покажеться, бува, за ними погоня. Тоді б дали йому таких прочуханів, що пам'ятав би до нових віників. Та й Василька б не обминули. Це не жарт, кинути всіх своїх і йти невідомо куди, звідки чи коли й повернуться. Не погоджувався Федько й на перепочинки, випереджав Василька й подратовано бубонів:

– Як іти, то йти, абощо...

Василько намагався не відставати. Уже давно зникло сяйво дешевецької церкви, вже минули й два села, перевалили й через справжню гору, що з її шпиля видно, куди не подивися, – села й села, навіть такі маленькі, мов не справжні. Минули хлопці й ліс, що чорною смугою тягнувся повз дорогу, ліс мовчазний, задумливий, аж трохи страшний, хоч це, мабуть, так здавалося.

Багато дечого вже залишилося позаду, а за хлопцями таки ніхто не гнався. Поволі мандрівники заспокоїлись. Федько почав зиркати на ті, що зустрічались, городи, іноді скакав в огудину, нишпорив огірки.

– Ось як село якесь трапиться, то я почну старцювати. Їсти в нас буде, скільки хочеш, – нахвалявся Федько.

Село таки трапилось, величезне, з подовжніми й поперечними вулицями, з бідними й багатими хатами, але Федько все вів і вів Василька селом і звертатися з проханням до людей не квапився.

Аж ось дійшли до одного двору, видко, заможного. Звідти чувся веселий гомін. Федько зайшов на подвір'я сміливо, мов до себе додому, за ним не досить упевнено плентався Василько, а позаду байдужий Лиско. Минули чепурненько побілену й уквітчану хату й побачили під буйними вишнями багацько людей, що сиділи за зіставленими в ряд кількома столами. Хлопці потрапили або на весілля, чи на хрестини або йменини. Товариство перебувало в тому блаженому стані, коли їсти-пити вже

нікуди, а до співу ще не дійшло, зате розмовляли й теревенили всі нараз, і гомін стояв, як на ярмарку.

Хлопців помітив грубенький чоловік, певно, господар, бо посідав за столом чільне місце. Він, либонь, був трохи напідпитку, як і все товариство, почервонів, як квітка гаряча, один вус йому покірно звисився, а другий стирчав убік.

- А чого ж ви там зупинилися? - звернувся він до хлопців, що й справді, не дійшовши з десятка кроків до столу, поставали. Довелось підійти аж до господаря.

- Добридень, з неділею будши, - привітався Федько.

- З неділею... - промимрив і Василько..

Галас ущух, товариство з цікавістю оглядало малих прихідьків.

- Також і вас, - відповів господар. - Що ж ви нам доброго скажете?

- Ми прийшли попросити перехожим людям на дорогу їсти, - сміливо випалив Федько.

- А де ж ті перехожі люди? - питався не суворо й не ласкаво, та й не байдуже господар.

- Двоє нас тут. Оце я - показав на себе пальцем Федько. - А це - Василько. А то... - хотів був він і на Лиска показати, але собаки не було. - А третій, мабуть, на вулиці залишився.

- Малі з вас люди, - мовив господар. - А де ж вас Бог несе?

- А йдемо ми, люди добрі, в Одес, - відповів Федько, обвівши очима все товариство.

- Господи! - зойкнула кирпатенька молодичка.

- В Одес! - вигукнула за молодичкою в чорній хустці старенька жінка.

- В Одес! - прогудів і господар.

Федько збагнув, що він стоїть не так, як належалося б до моменту, досить струнко й бадьоро, тому зразу ж похнюпився, навіть звисив голову, достеменно як Василько.

Чоловік з підстриженими навіщось вусами, що сидів поруч господаря, запалив цигарку й сказав:

- Та хіба ж ви до Одеси дійдете?..

- Треба дійти, бо ми сироти, - мовив Федько. - І нема в нас нікого. А в Одесу живе наш дядько біля моря, Дереза прозивається. Там він ловить оселедці й тараню. Йдемо до нього, може, сиріт не відцурається.

- Еге ж, сироти, - зітхнув чоловік із підстриженими вусами. - Сироти ви...

Господар схилив над столом голову, і його лисина блищала, мов ще одне, хоч і маленьке, сонце. Він щось думав і шкрябав пальцем обрус. Та раптом сіпнувся, глянув на заплакану свою дружину й grimнув на неї:

- А ти чого рюмсаєш! Краще б хлопців нагодувала. Вони ж з дороги, голодні та неприкаяні.

- Ой лишенько! - схопилася жінка й метнулась до хати.

- А ви, хлопці, кличте сюди свого третього товариша, - звернувся до них господар

Федько поклав два пальці на язик і пронизливо свиснув. На поклик підтюпцем, вихляючи хвостом, вайлуватو притрюхав Лиско. За столом вибухнув регіт, а господар,

обхопивши руками черево, сміявся до сліз.

Хлопців посадила господиня осторонь за низеньким столиком, їли хлопці борщ, по кусневі м'яса, потім молочну кашу, ще й пиріжки з сметаною. Кілька пиріжків Федько сунув за пазуху. Наївшись, хлопці подякували господарям і всьому товариству. Тоді люди знову заохкали, покректували й вирядили малих мандрівників з важкими торбами від пундиків та пиріжків, нашвидкуруч зібрали їм жменю мідяних грошей, а чоловік з підстриженими вусами дав срібного гривеника.

Перший успіх жебрання Федька так заохотив, що хлопець запропонував Василькові зайти ще до якоїсь хати. Василько відмовився.

Ішлося тепер мандрівникам легше й веселіше.

Хлопці ситі й упевнені, що люди скрізь однакові, такі, як і в їхніх Дешевцях, просящим не відмовлять.

Уже давно хлопці залишили позад себе гостинне село і знову простували м'якою дорогою. І несподівано помітили, що насунулись хмари, заволокли сонце і вневдовзі розпанахалось надвоє небо, ударив грім ізахиталась під ногами земля. Хлопці розглядалися навкруги, де б можна від дощу переховатися. Як навмисне, ніде й нічого не видно; прискорили ходу, майже бігли, а зверху вже падали на хлопців великі дощові краплі.

Залопотіло листя кукурудзи, зашелестіли схвильовані вітром хліба, хиталися придорожні полини й трави, ударив грім ще раз, здавалося, не з неба, а знизу, з землі, десь зовсім близько. Посипався дощ густіший і холодніший, і знову загриміло, а блискавки писали небо вздовж і впоперек.

Хлопці бігли щодуху, побачили гайок, що одним кінцем виліз із крутої балки, а під гайком стояли копиці сіна. Підбігши до однієї з копиць, хлопці похапцем висмикували сіно, зробили кубло й повлазили туди, мокрі до кісток, притиснулись один до одного, а зверху на них наліг Лиско. А дощ лив безупинно, вода плюскотіла, грім перекочувався з краю в край неба.

- Доведеться тут ночувати, - сказав Василько.

- Мене дрижаки взяли, - цокотів зубами Федько.

- У теплих краях і дощі теплі, - потішав товариша Василько.

Хлопці вирішили затулитись, ізсунули з себе Лиска, висмикували жмути сіна й зсували ногами до виходу з їхнього барлогу. А Василько ще витягнув навпомацки з торби рядно, натягли деяк на себе, а тоді взяли за підмочені пиріжки та пундики. У кублі швидко потеплішало, хлопці зігрілися й збайдужіли до всього, що діялось над їхнім затишним притулком!

Василька почало хилити на сон, повіки обважніли, голова ввіткнулась у сіно, з руки випав недоїдений пиріжок.

Федькові ж спати не хотілось. На нього напосіли думки, настирливі, як дощ, неугавні.

- Що тепер наші дома роблять? - запитав він чи то Василька, чи то себе самого.

- Сплять, - промовив сонний Василько.

- Ще рано, не сплять, - казав Федько. - А мати, мабуть, турбуються: "Де той шибеник вештається? Голий же, як бубон, а дощ ллє, як з відра. Ти, батьку, провчи його трохи, щоб хвороби не дістав хлопець." А батько й відказують: "Хай вештається, менше хліба поїсть. А хвороба такі хати обминає, де повно дітей."

Чути Федькові, що назовні, над копицею вітер збільшився, свистів настирливо й сумно, а грім уже гримів десь далеко.

- Сьогодні полягають наші без клопоту, - казав Василькові Федько, хоч той міцно спав. - А завтра почнуть мати турбуватися, чого це мене нема дома. Виштовхають вони батька піти до тітки Хіврі, - чи я, бува, не в вас заночував. А тітка Хівря скаже: "Та й Василька дома не було". Ждатимуть нас до вечора, а з вечора до нового ранку. Отоді вже почнуть нас шукати, розпитувати по всіх селах, та всіх, хто йтиме й їхатиме. І поширяться чутка, що двоє хлопців зникло, як у воду впали, мабуть, загинули.

Замовк Федько, подумав трохи й додав:

- Тобі ще нічого, ти нікого не маєш. А моя мати побиватиметься страшенно...

Дощ таки вщух, і вітер угамувався, і зорі всіяли небо, а Федько все ще не спав, усе думав над тим, що вони вкоїли з Васильком.

Ранок видався холодний, вологий, але прозорий, небо сяяло ясною блакиттю, повітря зробилося легке, рослини попіднімали голови, підбадьорішали, листя зазеленіло, мов навесні.

Першим виліз із копиці Лиско, вайлувате пройшовся по стерні, а потім витягнувся під копицею, грівся на сонці.

Прокинувся й Василько, бадьорий, навіть веселий.

- Анумо, вставай, - торгав він товариша. - Вставай, бо нерано, а йти далеко. Федько щільніше кутався в рядно.

- Відчепись від мене...

Повитягав Василько з лігва свого торби, розіклав сушитися потовчений хліб і пиріжки, а сам примостився біля Лиска на осонні. Воно-бо йти ще грязько, хай трохи протряхне, а тим часом і Федько дозорює.

Виліз Федько з копиці таки пізенько, сонце вже пригрівало відчутно, виліз він зім'ятий, в'ялий, задуманий.

- Ти хворий? - стурбовано запитав його Василько.

- Ні, - неохоче відповів Федько.

- А чому ж ти якийсь такий?... - невиразно покрутив Василько рукою. - Наче хворий...

- Чому, чому... Прилипла шевська смола, - подратовано сказав Федько. І рвучко повернувшись до Василька, голосно й злісно випалив: - Нікуди я далі не піду. Оце тобі й чому...

Василько збентежився.

- Ти на мене сердишся? - запитав він Федька таким голосом, ніби й справді почував себе винними.

Піднявши голову й дивлячись товаришеві в очі, Федько щиро мовив йому:

- На тебе я не серджуся, Васильку. А серджуся, може, на себе. Які ми з тобою дурні, які дурні! Ми ж нікуди не дійдемо. Отак десь заблукаємо в степу та й пропадемо, як собака в ярмарку. Послухай мене, Васильку, що я вночі надумав. Поки ще не пізно - давай повернемось. У тебе дома є і земля, і коні. Тітку Хіврю з Миколою треба вигнати. І будемо господарювати вдвох. А що самі зробити не зможемо - людей попросимо. Допоможуть. Або й наймем когось...

Насупився Василько, слухаючи Федькову мову, в'їдливо посміхнувшись, сказав:

- Злякався! То повертайся. Я й сам дорогу знайду.

- А хоч і злякався, - не звертаючи уваги на Василькову злість, мовив Федько. - Ми ж бо ще малі. Як виростемо, тоді ходімо, куди хочеш. А поки що давай від села нашого далеко не забиватись. Або ходімо вдвох старцювати. Я проситиму, а ти лише стоятимеш. Бачиш же, як люди дають...

- Як треба, то й без тебе випрошу.

- Дивися. А я повертаю додому, - рішуче сказав Федько.

Хлопці, не вдоволені один одним, мовчки готувалися кожен у свою дорогу, і кожен з них думав, що товариш таки відмовиться від своєї упертости, поступиться. Василько перерізав рядно навпіл і кинув половину Федькові, а Федько витяг з кишені надавані дядьками гроші, поділив на дві купки й простяг долоню з грішми до Василька.

- Вибирай, яка на тебе дивиться.

Почіпляли хлопці на себе торби, і Василько запитав востаннє:

- То йдеш зо мною?

- Ні! А ти зо мною?

- Ні!

- То що ж про тебе дома казати, як питатимуть?

- Правду кажи. Василь Дереза, кажи, пішов у теплі краї шукати щастя. І як знайде, то повернеться. І поведе тоді за собою всіх, кому тут гірко живеться. Хай ждуть мене. Я не забарюся.

- Добре. Так і скажу.

- Скажи...

- Прощай, - кивнув головою Федько.

- Прощай, - промовив Василько

І вони вийшли на дорогу, повернулися один до одного спинами й поволі віддалялися. Лиско сів на дорозі, не розуміючи, що трапилось. Мабуть, відчувши щось недобре, сумно заскімлив і потрюхав за своїм господарем, за Федьком.

Василько йшов на південь сонця, не оглядаючись, вимахував палицею, ніби міряв поле, і прислухався, чи не залопотять позаду Федькові ноги, чи не гукне він, щоб Василько зупинився, зачекав. Та не чути нічого, крім жайворонкового співу й шамотіння колосків пшениці. Ось уже треба спускатися в улоговину, а Федька все немає. Не витримав-таки Василько, оглянувся. Далеко в степу майнуло щось чорне і зразу ж зникло, можливо, упав на землю з неба шуліка.

- І справді, повернувся, - все ще оглядаючись в обрій, думав Василько. - Отакий

він...

І пошкодував Василько, що не покликав до себе Лиска. Собака напевно сопілки послушався б. А чи послушався б? Чи правду казав йому шпак? Сумнів закрився у Василькову й без того засмучену душу; зневірившись у товаришеві, втрачав довір'я й до шпака.

Хлопець покvapне мацнув себе за пазуху, похапцем висмикнув сопілку й тремтливими руками підніс до уст.

- Усі птиці й звірі, що чуєте мене й не чуєте, а дізнаєтесь від інших птиць і звірів, - дуділа сопілка, - летіть до мене, біжіть до мене, Василя Дерези, родича Данилового, вашого повелителя. Нічого поганого з вами не трапиться, а я хочу подивитися на вас...

І ще не встиг Василько продудоніти ведіння свого, як просто до нього бігли навзаводи два зайці і, добігши до хлопцевих ніг, сіли на задні лапки. За зайцями, м'яко ступаючи, з'явилась лисиця. Зліталися куріпки, збігалися перепілки, падали на землю шуліки та кобці, бігли руді деркачі, бігли ховрашки, навіть і зінські щенята микалися в строкатому тваринному гурті.

А Василько вже й забув про свій сумнів, оглядав звірів та птахів, як дивиться добрий господар на виплекану ним худобу, а намиливавшись, знову задудів, сказавши повертатися до своїх домівок, до своїх милих їм куточків у цьому просторому степу.

І залопотіли лапи, зашелестіли трави, загойдалися ниви, зашуміли крила, і вже біля Василька лежала біля ніг його сама ковінька. Підняв він ковіньку й пішов собі. Добився він до якогось села, підійшов до першої ж крайньої хати, постукав ковінькою в вікно.

- Хазяйко, - гукнув він жінці, що показала на стукіт. - Подайте сиротині, що ласка ваша, заради Христа...

6. Твоє щастя, моя гра

Довге літо, а ще довша дорога, що нею йшов Василько, і не скрізь лежала вона на південь сонця. Простягалася вона між полями й луками, горбами й вибалками, перетинала грузькі потоки й широководі річки, сполучала вона хутори й села з гомінкими містами, а з міст бігла до селищ та хуторів.

Побував Василько в Полтаві славній, потім опинився чомусь на березі Дінця, де бір гудить день і ніч безупинно, навіть без вітру. Відвідав мандрівник наш і Миргород, і Кременчук, а там Дніпро, такої річки не уздриш ніде на світі. Води в ньому, як у морі, пароплави на ньому плывуть і ревуть, мов скажені бугаї, хвилі котяться одна за одною, кидають човни, як тріски. Широкий Дніпро, як дивишся на нього з берега, а ще ширший, як переходиш його мостом, відчуваєш тоді себе малесеньким, як комашина, - не хочеться вірити, що побудували той міст звичайні люди своїми руками, а думалось, що він утворився сам собою, разом із Дніпром і берегами.

Гарний Дніпро, радіти б людям, що народилися й живуть біля нього. Та Василько і в Кременчуці довго не затримувався, повела його дорога до Торговиць, і до Піщаного Броду, і в Гумань, коли ж таки, нарешті, прийшов до Єлисавету, було вже свято

Покрови.

Щоденні мандри під сонцем, під дощами й вітрами змінили вигляд Васильків, почорнів він, пожилявів, волосся йому вицвіло, довгими пасмами спадало на потертий ковнір сорочки, очі вигострились, і голос його бринів твердо й упевнено, як у людини, що звикла покладатись тільки на самого себе і не лякатись перешкод, і не поступатися перед ними. Василько, не почувався чужим та небажаним серед незнайомих йому людей, сміливо просився ночувати, і його пускали до хати, просив їсти, і йому давали, жінки обпирали його, облатували, а потім виряджали в дальшу дорогу з важкою торбою харчів. У містах Василько до хат не просився, в містах є нічліжки, де за п'ятак можна собі знайти притулок, дах над головою.

В Єлисаветі нічліжка стояла недалеко від базарної площі, в глухому завулку, похмура, засмерджена тютюновим димом, потом, сопухом горілки й ще чимось кислим і гидким.

Сонце ще не зайшло, ночувальники ще не посходились, у великій кімнаті людей було мало. Біля глухої, без вікон, стіни з кутка в куток простягся суцільний піл із заялжених дощок, на полу лежало й сиділо кілька істот. Серед кімнати, на цегляній долівці, бавилась купка дітей, а за столом, закиданим недоїдками, схилилася, в розстебнутій до найнижчого гудзика сорочці, з волохатими грудьми, похмура людина. Ця людина на Василькове вітання припухлим і кривим, подібним до синьої гулюватої картоплини носом втягнула в себе повітря, ніби нюхом пізнавала, хто є перед нею, тяжко підвелась і, човгаючи по цегляній долівці старими калошами, взутими на босі ноги, підійшла до хлопця, оглянула його банькуватими очима з усіх боків пильно й суворо.

- Жебрак? - спитала вона хрипким голосом.

- Ні, мандрівець, - відповів Василько й хотів пройти до полу. Але людина одним кроком дорогу йому заступила.

- Устигнеш, - прохрипіла вона. - Коли з тобою говорять старші, то замри! Чи, може, ти панського роду, стовбовий дворянин, і гордуєш мною? Так дозвольте, ваше благородіє, відрекомендуватись. Мене також голими руками не хапай. Я - колишній поштовий чиновник, а тепер людина вільної професії, граф Чвиркін!

Як і належить представникові його середовища, граф, відкинувши голову, вказівним пальцем ткнув себе в опуклі груди й майстерно цвіркнув слину на долівку.

Не кожен і з більше набутим досвідом зміг би зорієнтуватися, як поводитися в графському товаристві, та Василько таких людей бачив і перебачив, і знав, навіщо це все городиться і що від нього вимагається.

- Не пан я і не дворянин, а Василь Дереза. Іду собі за море шукати теплих країн, де росте хліб на деревах і пасеться нічия худоба в степах. Там не треба ні сіяти, ні орати, ні на базарі купувати.

На закінчення своєї відповіді, не раз уже проказаної, Василько вийняв з кишені жменю грошей мідяних, а серед них і кілька біленьких, срібних, і подав їх графові.

- Більш не маю, - байдуже сказав Василько.

- Дурень! - промовив граф, ховаючи гроші, навіть не глянувши на них. - Хліб росте на полицях пекарень. Нічії худоби немає, вся вона належить ковбасникам. І теплих країв на світі не знайдеш. Скрізь холод, лід і пустеля.

Він зачовгав був до дверей, аде перед тим, як вийти з приміщення, оглянувся й кинув:

- Хвалю! Здогадливий...

Василько обдивлявся, де б собі розташуватись на полу зарання, поки ще не позлазилися з міста ночувати безпритульні люди. У кутку біля стінки лежала жінка, поруч неї сидів усіяний ластовинням хлопець, трохи, може, більший за Василька, а далі від них зліг на скриньку зарослий по самі очі густою чорною бородою дядько.

- Можна мені тут? - спитав у нього Василько, показуючи на просторінь між дядьком і жінкою. Жінка підвела голову, хотіла щось сказати, та дядько її випередив:

- Ото бачиш трійко дітей? - кивнув він головою на малят, що гралися серед кімнати. - То все цієї молодичі. Одначе, лізь сюди, я трохи посунуся, поки місце ще є.

Василько зняв з себе торбу й поклав на піл.

- Скільки ти грошей дав тому босяцюзі? - спитав дядько.

- А я не знаю, - знизав плечима Василько. - Скільки було...

- Копійок, мабуть, з п'ятдесят, якщо не більше, - поміркувавши, мовив дядько. - Було б не давати. Шкода, однаково проп'є. Допився той граф, що вже й украсти нездатний... А ти ж звідки такий будеш?

- Здалека, з Дешевців.

- Не чув таких Тутешні околиці я знаю. А чий ти? Теж арештантів син?

- Нічий я, бо сирота круглий.

- Тепер більше ходять арештанські діти. Біда, хлопче, та й годі...

Дядько вже не розпитував далі, зібрав у жменю бороду й задумливо м'яв її, а Василько розв'язав торбу й сів вечеряти. До нього підсунувся хлопець у ластовинні.

- То ти Василь? - спитав він несміливо.

- Авжеж що Василь, - переламавши надвоє перепічку й подаючи половину хлопцеві в ластовинні, сказав Василько.

- І ти аж за море йдеш?

- Авжеж.

- А там гарно?

- Там усе є. Не треба нікому побиратись.

- Ми й не побираємось, - нагло, мов від фізичного болю, скривилось обличчя в ластовинні. - Нас обікрали, то ми на залізницю грошей просимо. А як назбираємо, одразу до батька поїдемо.

- Просити не гріх, коли треба, - заспокоював Василько хлопчину.

- А мене звуть Ваньком.

- У мене в селі був товариш Федько. А собаку його звали Лиском.

- Нашого Бровка козак зарубав шаблею.

- Я козаків ще не бачив.

- Чубаті, в чорних киреях та синіх штанях. А на штанях червоні смуги. Ті козаки б'ють людей страшенно. І кіньми топчуть.

- У нас бунту не було, бо ні одного пана близько нема.

- А ми свого пана спалили. А землю його хотіли поділити. А за те батька відвезли до Сибіру.

- До Сибіру теж далеко...

- Мама хату продали. А злодії в неї на станції з пазухи гроші витягли.

- Пішки не дійдете. У вас малі діти.

- Нас тепер стереже дядько Петро. Щоб ще раз не обікрали. У дядька Петра син у Сибірі. Разом будемо їхати.

- А я пішки. Мені аби море обійти. А там уже починається теплий край.

- Чи й там пани є?

- Нема. Там кожен сам собі пан.

- А земля чия?

- Всіх. Там землі, скільки хочеш. Не перейдеш і не переїдеш її.

- А базари там є?

- Базари? Повинні бути базари. А куди б же люди з'їжджались, щоб побачитись та погомоніти й під возами випити? Без того людина не обійдеться.

- Минулої ночі тут пили-пили, а тоді почали битись. Господар страшенно розсердився й повигонив їх з хати...

- У теплих краях не б'ються... Нема за що...

До нічліжки крізь запорошені шиби вікон вливалися потоки синіх присмерків, зафарбували вони

людські постаті, увесь простір приміщення. Один по одному приходили ночувальники, ставало все гомінкіше, чувся сміх, хтось голосно стогнав, у кутку навколо свічки картярі вигукували лайки.

Ванькова мати повклала біля себе менших дітей, накрила їх рядном, і вони поснули. А хлопці, Василько з Ваньком, забувши про втому, тихо гуторили, не помічаючи того, що діялось навколо них.

Василькові його новий знайомий сподобався. Звичайно, Ванькова доля, як і доля його матері з дітьми, сумна, і коли б Василько міг, він припинив би їхні страждання, повернув би їм батька з Сибіру, наділив би землею, хай би жили так, як воно людям належить.

Але Ванькове страждання відрізняється лише дрібницями від страждань інших людей, що шукають собі притулку в смердючих нічліжках, що живуть в погрузлих у землю похилених хатах по селах, що нидіють у темних вологих підвалах міських кам'яниць. А сльози в усіх однаково гіркі, а зітхання однаково тяжкі. Василько вже досить набачився лиха людського і все більше переконувався, що єдиний порятунок людям – теплі краї. Але довго терпіли люди, хай же й далі терплять, хай жебрачать, крадуть, пиячать, з розпуки сваряться й б'ються, поки розбереться Василько в білому

світі, що воно і як, і тоді покладе край усім неподобствам.

До нічліжки тихо, мов крадучись, увійшов з ліхтарем у руці малий та ще й скоцюрблений дідок і, спрямовуючи промінь світла до кожного ночувальника, гостро вглядався в обличчя й переходив далі. Так обійшов усе помешкання, заглядав під піл і не сказав ні слова, аж поки не опинився знову біля дверей та не повісив над ними ліхтаря.

- Панове! - підніс він руку вище від голови, запрошуючи до тиші, хоч з його появою й без запрошення все вгамувалось. - Панове! - повторив скоцюрблений дідок своїм не по-людськи верескливим голосом. - Панове! Я люблю порядок. Прошу з цим рахуватись...

І зразу ж зник. У нічліжці хтось закашлявся, хтось вилаявся, знову загуділи голоси, помешкання наповнилось звичним гомоном, що в ньому люди топили свій час і думки.

- Сердитий господар, - казав Ванько. - Хто йому не сподобається, то виганяє на вулицю. І його бояться. Тепер ночі холодні. Куди дінешся?

- У теплих краях і вночі тепло, - заважив Василько.

- Там усе гарне, - перейнявся Васильковим переконанням Ванько. - А знаєш що? Візьми й мене з собою. Нам обом краще буде, їй-бо, краще. Василько усміхнувся.

- Тобі не можна зо мною йти. Ти ж бо в матері старший. А хто їй допомагатиме?

Ванькове обличчя посмутніло, він подивився на руді голівки дітей, пробіг поглядом по скорченій материній постаті й зашарівся.

Гримнули двері і в помешкання всунувся, похитуючись, мов на човні, граф Чвиркін. І зразу ж заспівав:

Звоніл звонок нащот поверки,

Ланцов задумал убежать, -

Не стал поверки дожидаться,

Проворно стену стал ломать...

І дійшовши до середини приміщення, граф

Чвиркін пісню обірвав.

- Ей, ви, братія! - загорлав він. - Покажіть мені того пістолета... Мандрівника...

До нього не відзивались, ніби й не чули.

- Позакладало вам, чи що? - роздратовано питав граф Чвиркія. - Чи в морду хочеш?

Гамір ущух, стало тихо, як і при вході власника нічліжки, звичайно, не тому, що ніхто не хотів бути битим, бо загроза нікого безпосередньо не стосувалась, а щоб уникнути іншої неприємності. Якби цей дужий і рішучий гуляка, досить відомий усім тим, хто частіше шукає собі за п'ять копійок теплого притулку, та вчинив тут розгاردіаш, то не оминати тоді появи власника нічліжки, а може, й поліції.

У приміщенні, здавалось, пояснішало, ніби ліхтар навмисне давав більше світла, щоб ліпше було видно графа Чвиркія. Він, взявшись руками в боки, поводив банькуватими очима, вичікуючи на відповідь. Та багато з ночувальників взагалі не знали, про що мова мовиться, а хто знав, то мовчав, воліючи залишатися збоку від можливих непорозумінь.

Напруження тривало не довго. Василько навіть не встиг збагнути, чого вимагає розхрістана людина, навіть не подумав, що це його шукають, а здивувався, що дядько Петро й Ванькова мати, що вже були спали, несподівано посхоплювалися й крадькома споглядали графа. А може, вони й не спали, подумав Василько, може, вони прислухалися до розмови хлопців.

- Лізь під рядно, - смикнувши за сорочку Василька, прошепотів дядько Петро. - Лізь, бо знову грошей вимагатиме...

Василько не ховався. Якщо його шукають, то він повинен відгукнутись.

- Я тут, дядьку грахве!

- А, ти тут! - зраділо промовив граф Чвиркін і попростував до полу. - Це добре, що ти тут.

Він доплентався до Василька й тяжко сів на край дощок.

- Ти кажеш, що я граф? Сьогодні я справді, як граф...

- За хлопцеві гроші, - пробубонів дядько Петро. - Шкода, що мало було. А то б і на генерала допився.

- Замовч, бородо, - більш за звичкою наказувати, ніж погрожуючи, промовив Чвиркін. - Ти дурний, як пень. Для тебе генерал стоїть хіба на один щабель нижче від Бога. А для мене всі графи й генерали отам!

І він рвучко ткнув пальцем у напрямку долівки.

- Ти, бородо, нам не заважай. Ляж і замри! У нас з Василем буде важлива розмова.

- Знаємо ту розмову, - лягаючи, бубонів дядько Петро.

- Дай твою руку, Василю, - попросив Чвиркін.

Хлопець простяг руку долонею догори. Граф тримав її обережно й із замилюванням мовив:

- Легка в тебе рука, хлопче, щаслива рука. І взагалі, Василю, не можна тобі залишатися в цій зграї шакалів, - кинув він на натовп, що стояв осторонь полу й цікаво приглядався до розмови відомого пройдисвіта з безпритульною дитиною. - Ти, Василю, моряк далекого плавання...

Чвиркін пустив Василькову руку, над якою прорікав, як ворожбит, і почав поволі витягати з кишень пожмакані гроші, кидав їх на купу, що з неї не зводили очей пошарпані люди.

Очистивши кишені, Чвиркін розділив гроші на дві купки і одну з них посунув до Василька.

- Це борг, - сказав він байдуже, ніби справді повертав тих кілька мідяних монет, що взяв був у хлопця. - Чесність перш за все. Навпіл. Твоє щастя, моя гра. Бери ж!

Василько хотів відмовитись, та, поміркувавши, рішився забрати, поскладав папірці й сунув за пазуху.

- Ти народжений, Василю, під щасливою зіркою, - мовив Чвиркін. - не те, що я. Мені не щастить. Я на велике діло не здатний. Засипаюсь. А ти, бачу, будеш знаменитим злодієм. Твоє ім'я славиметься в усіх столицях світу. Париж, Відень, Лондон, Монте Карло тобою пишатимуться. Але треба вчитись. Не марнуй, друже,

часу. Без науки і щастя нічого не варте. Завтра я тебе виряджу до Одеси. За моєю протекцією, брате, тебе приймуть до злодійської школи. У мене, друже, є зв'язки. Я для тебе що завгодно. Таланти, брате, треба підтримувати. А ти маєш бісячий талант.

Василька аніж не спокушала та наука, що її обіцяв доброзичливий Чвиркін. Хлопець шкодував за свою необачність, було б таки грошей не брати, тоді б легше відпекався від підпилого босяка.

- Мені вчитися ніколи, - казав Василько. - Мені треба йти в теплі краї.

- Що таке? - не то дивуючись, не то обурюючись, вигукнув Чвиркін. - У теплі краї?

І він голосно зареготав.

- Я ж тобі вже казав, нерозумне ти сотворіння, що теплих країв на світі нема. А як хочеш знати докладніше, то є тільки тепленькі, затишні куточки. Наприклад, в гарних ресторанах, кафешантанах і в інших подібних місцях.. З французькими винами, з привабливими дівчатками. Та без грошей туди потикатися нема чого. І взагалі людина без грошей нічого не варта. А ти гроші будеш мати. Тож завтра на Одесу, - зробив Чвиркін висновок з такою певністю, ніби вирішив долю своєї рідної дитини.

Аж тут підвівся й утрутився в розмову дядько Петро:

- Гарного хочеш навчити, нічого казати! Іде хлопець своєю дорогою, то й хай іде. Не пантелич дитину.

- Вам ще замало жебраків? - кинув на дядька гнівний погляд Чвиркін.

- Вистачає й крадіїв та грабіжників, - відповів дядько.

- Завтра ж на Одесу! - наказуючи, мовив до Василька Чвиркін.

- Не слухай його, розбишаки, - казав дядько Петро. - Шукай собі в світі місця на чесне життя.

- Теплого краю, - іронічно додав Чвиркін.

- Еге ж, теплого краю, - не хотів помічати босякового посміху дядько Петро.

- Нема й не буде. Тільки гроші можуть зігріти людину.

З натовпу ночувальників виступив худенький з клинуватою борідкою чоловічок.

- Дозвольте, панове, висловитись мені. Я сподіваюсь, що ви розумієте в словах "теплі краї" такі місця, де б людина мала достатки, де б не висіло над нею питання щоденного хліба, як дамоклів меч, де б людина почувала себе справжньою людиною. І я наслідуюсь сказати, що такі теплі краї на світі є, про що ми можемо довідатися, хоча б читаючи газету "Южний Край". В статтях про життя переселенців духоборів до Америки описується...

Верткий чоловічок розмахував поперед себе руками й звертався то до тих, що сиділи на полу, то до тих, що стояли юрмою, та раптом він зустрівся з поїдаючим поглядом Чвиркіна й подавився словом, мов кісткою. Граф витягався, розправляв плечі, і промовець збагнув, що, поки не пізно, - треба зникати. Він миттю пірнув у юрбу, як у ліс.

- Чорнилиця! - з презирством плюнув йому вслід Чвиркін.

І тоді Ванькова мати, розпатлана, з розчепіреними пальцями піднятих рук, зненацька опинилась біля Чвиркіна й зарепетувала:

- Ах ти ж, ракло! Куди ж ти тягнеш дитину! Та воно ж на святе діло йде. Та воно ж людей рятувати хоче! А ти його, янголя, вином та дівчатами спокушаєш! Та я тебе роздеру! Та я тобі очі виколупаю!

Чвиркін на всяк випадок зліз із полу.

- Не дуже, не дуже, - збентежено мовив він. - Ти, либонь, як янголиця. Ще б тобі крила, то пурхала б попід стелею...

- А ти теж не дуже! - підвівся на полу й дядько Петро. - Ми, в разі чого, знаємо, де на вас шукати управи.

- До поліції побіжиш? Архангелів закличеш? Когуті! - висловив свою зневагу граф Чвиркін до дядька Петра й Ванькової матері, що готові були кожної миті накинутись на нього згори, мов шуліки.

Босяк подивився на юрбу ночувальників. Стовбичили вони, вицвілі, пом'яті, знівечені, зневірені, нікому не потрібні. Він збагнув, що йому тут робити нічого, принаймні сьогодні, маючи в кишені жмут грошей. Та він би й не повернувся сюди, коли б не той щасливий і кмітливий хлопчина, якого хотілося врятувати.

- Василю, завтра кінчимо нашу розмову, - владно сказав Чвиркін. - А поки що я пішов гуляти. Ніколи мені.

І попрямувавши до дверей, заспівав ту ж пісню, що з нею й з'явився, продовжував з обірваного місця:

Но часової єво заметіл,
Подал он вистрел у нево,
Подал он вистрел, промахнувся,
Разбіл на башне барабан...

Проводили графа Чвиркіна поглядами, хто з ненавистю, а хто із заздрістю. Незабаром у нічліжці затихло, як може бути тихо в помешканні з кількома десятками істот, що в сні марять, кашлем деруть груди, вигукують невиразні слова, хрюпуть.

Ще в одному кутку догравали картярі, а в іншому, біля дядька Петра сиділо двоє хлопців і молодиця. Вони пошепки, щоб ніхто не підслухав, радились, як тепер бути Василькові. Дядько Петро порахував гроші, що їх дав граф Чвиркін, і сказав, що за них можна купити коня, корову і ще залишиться дещо про чорний день. Але дядька непокоїло те, що граф може за ніч програтися, тоді згадає за свій подарунок Василькові, неодмінно прийде й відбере. А якби цього й не сталося до ранку, то є й інша небезпека. На них можуть напасти босяки, що тепер удають, ніби сплять, і пограбують Василька. Треба стерегтися, не спати, а як заноситиметься на грабунок - усім щосили кричати на гвалт. Якби дядько Петро не обіцяв молодиці пильнувати її та їхати разом до Сибіру, то він би оце зараз пішов з Васильком на станцію й одвіз би його аж до Полтави чи до самих Дешевців.

Жінка намовляла дядька Петра залишити її, може ж таки нічого з нею не станеться, а хай рятує Василька з його багатством.

Але до цієї заплутаної справи Василько підійшов інакше. Він витягнув з пазухи гроші, поклав жінці на ноги й прикрив кінцем запаски. Жінка з несподіванки

почервоніла й заперечливо хитала головою. Василько їй прошепотів:

– Беріть і їдьте. Я до теплих країв дійду і без грошей. А там вони й зовсім не потрібні.

Його намагались переконати, щоб він гроші взяв собі. Потім, бачачи хлопцеву впертість, дядько запропонував поділити навпіл, жінка підтримувала дядька, навіть Ванько пристав до загального намовляння, але Василько, щоб припинити зайві балачки, подібні до гусячого шипіння, витяг із торби рядно, вкутався в нього з головою й незабаром заснув.

Ранком, коли Василько прокинувся й оглядівся, то побачив увесь куток, де спала жінка з дітьми, порожнім, не було й дядька Петра, отже, вони вже десь у дорозі до Сибіру. А потім звернув увагу Василько, що сорочка в нього розстебнута, а сопілка висіла зовні, витягнена з пазухи, тож злодії обшукали його і, звичайно, ніяких грошей не знайшли. Сопілка ж їх не цікавила, бо яка з неї, старої, користь, коли нова коштує на базарі три копійки. Але Василькові його сопілка здавалася дорожчою за всі гроші.

Він вирішив у місті не затримуватись, поки погода – треба користатися кожною дниною, щоб дістатися ближче до теплих країв. Люди ж бо страждають, люди потребують допомоги, а допомагати нікому, кожен турбується про себе, то хоч Василько потурбується за всіх.

7. Дурний тебе піп хрестив

Десь від моря котяться сиві тумани, заволокли вони розмоклі поля, потонули в мряці далекі села. Не видно й будівель маєтку, лише мріють обриси якихось накопичень, немов стрімкі скелі.

Дід Данило ходить навколо маєтку, поза цегляною огорожею. Вузька стежка, протоптана його старими ногами, в'ється між пожовклими бур'янами. В такт своїм повільним крокам дід вимахував калаталом.

Часом дід Данило зупиняється й слухає. Десь тупотять коні, певно, від станції прийшов фаєтон. Але нічого не видно, туман обліг, мов присмерки, і дід іде далі, і його калатало нагадує, що й за мурами маєтку є живі люди.

І раптом дід Данило побачив, що із степу, толокою, просто на нього сунеться щось біле, подібне до опудала чи мари. Старий подумав, що це хтось із наймитів хоче настрахати його. Так ні ж бо, надто мале воно на наймита, як хлопчак, обкутаний рядном, підбилося, ледве витягає ноги з глейкої грязюки.

Біла постать підійшла до діда Данила й відкотила з голови край рядна. То був Василько, справді подібний до мари, посинілий, з порепаними губами, замиршавілий. Але очі в нього блищали бадьоро, здавалось, що хлопчина щойно вискочив із затишної хати попустувати. Та за плечима в нього віддувалася торба, в руках ковінька, ні, не має він хати своєї і не до пустощів йому.

А Василько, повітавши діда з добрим вечором, казав:

– Скаржаться люди, що землі мало. А я цілий день плентаюся й ніде не зустрів живої душі. Сама земля. Земля та туман. Нівроку, заблудити можна.

- Та ще й холодно, - додав дід Данило. - А на твоєму кожусі вовна геть чисто вилізла.

Обережно, щоб не тріскались далі порепані губи, Василько всміхнувся.

- Літо коротке було, - сказав він, - не встиг заробити на кожух, доводиться тепер терпіти.

- Авжеж, що терпіти. Оце й нашого, що терпіти, - казав сердито дід Данило. - Ходімо до моєї комірчини, хоч відігрієшся.

В одному місці загорожа обвалилася, вони пролізли через діру в підвір'я.

Василько раз-по-раз зиркав на діда. Де він бачив цього дідугана? Хлопець перебирав у пам'яті всі місця, де доводилось бувати, всі обличчя, що доводилося бачити в тих багатьох місцях, але згадати не міг.

У маленькій кімнатці, дошками відгородженій від стайні, було тепло й чулося кінським гноем і потом. Василько скинув із себе вологе рядно. І побачивши сопілку, він згадав, звідки знає цього діда. Хлопець усміхнувся.

- А тобі хіба не казали, що із старих людей сміятися гріх? - насипаючи в миску кулішу, завважив дід.

- То я не з вас сміюся, а з себе, - сівши за стіл, казав Василько, - бо поплутав живих із мертвими. Мені здавалося, що я вас десь бачив. А потім згадав, що то наш пращур був точнісінько такий, як ви. І борода до пояса, і брови волохаті, і кремезний такий.

- О, та ти, хлопче, пам'яткий, ще й пращура свого не забув.

- Ні, я не бачив пращура нашого Данила, а мені казав про нього тато, а татові його дід.

Василько, звичайно, не міг зраджувати таємниці, тому про шпакову розповідь промовчав.

- А ти, хлопче, уважніше приглянься до мене. Може, я й є твій пращур. Мене ж бо звуть також Данилом.

- Хоч ви й Данило, та не той. Справжнього Данила давно вже на світі нема.

- І я справжній, - хитрувато посміхаючись, вів своєї старий. - І слава тобі, Господи, вісімдесят восьмий рік топчу грішними ногами святу землю.

- Куди вам до нього, - заперечував Василько, махнувши ложкою. - Мій пращур Данило жив на світі ще тоді, як людей було мало на землі. Степи лежали того часу облогом і ходила худоба в степах без пастухів.

- І за моєї пам'яті людям просторіше жилося..

- А мій пращур Данило таке слово знав на хижих звірів, що як скаже його, то звірі десятими ярами та балками оббігали свійську худобу. А ви, діду Даниле, умієте таке?..

Як і сподівався Василько, цей дід Данило мусів поступитись.

- Ні, хлопче, такого я не втну. А доводилось і мені чувати, що колись були люди, що й сонце могли зупиняти, не тільки звіра. Та зникчемніли люди, на ніщо зійшли, хребти їм розм'якли...

Дід Данило і його гість малий Василько довечерювали мовчки, сьорбали куліш і думали, кожен своє. Старому за хлопцем жаль обсідав груди. Воно ж щойно зіп'ялось

на ноги і вже мусить блукати в туманах, шукати собі шматка хліба та теплого кутка. А візьмуться морози, захопить у полі хлопця завірюха і пропав він ні за що.

А Василько, стараючись за кулішем, думав про цього старезного діда Данила, що відкалатав калаталом вік свій, сторожуючи над чужим добром, не набув собі ні хатини, ні родини. Хіба ж таким дідам бідувати? Йому ходити влітку по своїй пасіці, пильнувати бджіл та медок збирати. А в таку, як тепер, неgodу лежати б йому на печі, вигрівати старі кістки, поки не покликкала б невістка до столу їсти гарячі перепічки з сметаною. Ні, таких дідів доведеться забирати в теплі краї найпершими, щоб хоч трохи, а зазнали добра й волі.

За вікном туман почав синіти, швидко вечоріло. Дід Данило постелив хлопцеві й хотів уже вийти надвір, покалатати, як до комірчини його влетіли звеселяючі душу звуки музики. Грало зовсім близько, наче зразу за стіною лежала міська вулиця й нею маршувало військо. Так само грали в міських парках, обгороджених високими парканами. З такого музикою багаті люди справляли весілля і туди поліція не дозволяла підходити близько.

- Чи не жениться, бува, хтось у вас? - спитав Василько діда Данила.

- Ти не знаєш, куди потрапив, хлопче, - усміхаючись, мовив дід Данило. - Це ж тут чортяче кубло. І саме тепер чорти беруться з відьмами. Весілля справляємо. Як ти, на утори не слабкий? Нечистої сили не боїшся?

- Ще не доводилося здибатись ні з чортами, ні з відьмами, - поважно казав Василько. - Я б охоче подивився на них.

- Еге ж, так і подивишся. А я ж нащо? Мене, хлопче, поставлено на те, щоб я й духу чужого не допускав близько.

А музика все грала. Забувши, мабуть, що збирався виходити, дід Данило поклав калатало на стіл і сів на лавку.

- Третій тиждень, хлопче, гуляють наші пани, - казав він. - Догулялися, що вже ні співати, ні танцювати не здатні. То привозять до них із губернії співаків і танцюристок у коротеньких спідничках. Таке воно діло, хлопче.

У хатині вже так споночіло, що Василько не бачив дідового обличчя, зливалось воно з бородою.

- А прийди до пана попросити на коня, то й не дасть, мабуть, - сказав Василько.

- А ти що, може, прийшов до пана на коня грошей просити? - спитав дід Данило, і в його голосі чулися кпини.

- Ні. То я згадав, що в селі Михайлівці в дядька

Порохні здохла коняка. І плакали біля тієї худобини і

дядько, і жінка його, і п'ятеро дітей, як біля рідної мами.

Та й заплачеш, бо без коня життя немає. А мені коня не треба. Я найматися до вашого пана прийшов.

- Найматись? - здивувався дід Данило.

- Еге ж, найматись.

- Хто ж тебе візьме такого малого?

- У тому й лихо, що малий. Де не питався - не беруть. Був я в своїх людей, та бідним самим робити взимі нічого, а заможні наймають дорослих та дужих. Нараяли люди до вашого пана вдатися, кажуть, він такий багатий, що в нього й малому робота знайдеться. Мені б тільки до весни, щоб я трохи підріс та в силу вбився. А навесні піду далі, за море, аж у теплі краї...

- За море? - перепитав дід Данило. - Що ж ти забув за тим морем?

- Нічого я не забув, а діло там є в мене.

- Ах, бодай тебе... - гучно засміявся дід Данило. - А чи можеш сказати мені, яке в тебе там діло, за морем у теплих краях?

- Аякже, - погодився Василько. - Я з тим від людей не криюсь. Забувши за свої обов'язки або знехтувавши їх, дід Данило запалив каганець і всівся біля Василька. Від червоного, мов перчина, вогника поплинув до стелі тонкий струмок чорного диму.

І розповів Василько дідові Данилові все, що розповідав уже багато-багато разів під час мандрів, по хатах, де доводилось ночувати, в нічліжках, супутникам у дорозі, дядькам, що іноді підвозили його принагідне. Розповідав про Дешевці, про батька й матір-небіжчиків, про товариша свого Федька з Лиском, і злу тітку Хіврю та цибаня її Миколу осоружного. Але це все був лише вступ до головного, до розповіді про теплі краї з їхніми багатствами, волею й щастям для тих, хто туди дістається. І змальовував Василько ті краї з такою докладністю, ніби там уже був не раз. Казав і стежив за дідовим Даниловим обличчям, як він сприймає Василькову оповідь. Ні, дід Данило дивиться на хлопця з замилюванням, видно, й він пройнявся хлопцевою вірою.

- І як знайду я ті теплі краї, - вів пристрасну мову Василько, - то знову повернусь і тоді всіх, кому тут гірко живеться, поведу за собою. Я б і тепер уже міг декого взяти, просяться іноді люди, та боюсь. Сам як заблукаю, то сам і спокутую. А люди докорятимуть. І не всі ще вірять мені. Є страшенно недовірливі люди їм здається, що в усьому світі так само, як і тут. Які мовчать, а інші і в вічі мені сміються. А ви, діду Даниле, якої думки про теплі краї?

- Ах, бодай тебе! - вихопилось дідові. Він обійняв Василька й притиснув його худеньке тіло до широких своїх грудей.

- Ти дивись, що наробив, - трохи згодом усміхався дід і витирав рукавом вологі очі. - Спонукав старого заплакати. А ще кажеш, що ти Василь. Ні, хлопче, не Василь ти, а Тарас!

Василько подумав, що дід, зніяковівши за сльози, тепер удається до жартів.

- Ви ж не піп, щоб перехресчувати, - і собі пожартував Василько.

- Дурний тебе піп хрестив, то й назвав Василем. А ти Тарас. І не який-небудь, а Тарас Третій. Так тебе, мов царя чи короля, величатимуть. Та про це ми будемо з тобою гомоніти згодом. А поки що посидь сам, я ж піду панам трохи пограю, бо їхня музика щось ущухла.

Дід Данило вийшов надвір і посипав у темряву лункі звуки калатала. Махав рукою і махав, і не міг заспокоїтись від вражень, що схвилювали серце його. Все життя сподівався побачити Тараса Третього, велетня на баскому коні, в кармазиновому

жупані, людину, дану від Бога, на спасіння народу свого. І ось Тарас Третій з'явився, не на коні і не в жупані, і не велетень, а хлопчик, загорнений в рядно, і ще сам не свідомий, хто він такий, блукає манівцями. Та на те, видно, Бог і затримав на світі діда Данила, щоб він напутив хлопця на вірний шлях. І дід Данило думав над тим, як йому зможеться залишити хлопчину в себе, тут бо не треба турбуватися ні про ночівлю, ні про харч. Узимку це чогось варте.

Дід Данило вирішив удатись на хитрощі. Управитель маєтку Карло Францович, коли б до нього звернувся по дозвіл прихистити в себе приبلудлого хлопця, на відмову навіть пошкодує слів, а заперечливо покрутить великою, мов гарбуз, головою. Треба з проханням удатися до самого пана Номікосова, і при його гостях, мовляв, не залишати ж сиротину гинути під панським тином, а робота якась хлопцеві знайдеться, дарма хліба не їстиме. Панові буде ніяково перед гістьми відмовити, і він задовольнить дідове Данилове прохання.

І повернувшись до комірчини, дід Данило розповів Василькові всю складність обставин, потім допоміг хлопцеві вкнутись у рядно й повів його до панського будинку.

8. Василько наймається пасти зайців

Щороку, тижнів за два перед днем мученика Галактіона, пан Номікосов приїздив із столиці до себе в маєток.

Управитель маєтку Карло Францович, огрядний, з кам'яним обличчям німець, в першу чергу ознайомлював власника із станом господарства. Покінчивши з цією досить неприємною формальністю, пан Номікосов розпочинав цікавішу й привабливішу частину відвідин, заради якої, власне, він і залишав північну столицю й виїздив на південь.

На той час до пана Номікосова з'їздилися гості, найближчі приятелі, з якими було що згадати про своє минуле і з котрими приємно було досхочу розважитись і повеселитися без світських формальностей, далеко від столичного гармидеру й метушні, серед тихого просторого степу, в самотньому маєтку, за двадцять верст від глухої станції Номікосівки.

Карло Францович добре розумівся на смаках гостей, заздалегідь готувався до прийняття й задовольняв усі їхні вибагливі забаганки. Він спритно чергував полювання з балями, карти з бенкетами, концерти співаків і співачок з балетом. І час летів, мов шалений, – не зчуються, як надходить господарів день іменин, останній день гульні й утіхи.

І здавалося, що цей звичай, перед днем мученика Галактіона скликати до себе в маєток гостей, не порушиться, поки живий та здоровий пан Номікосов.

Але виникли такі події, що панові Номікосову і його приятелям було не до розваг. Спалахнула війна з японцем, а по війні збунтувався народ. З цієї халепи Номікосов викарцався досить щасливо, ніякої шкоди він не зазнав.

Його ж близькому другові Платонові Аркадійовичеві Протопопову не повелось. На фронті загинув єдиний син його, офіцер, сподіваний продовжувач роду Протопопових.

Не встиг переплакати цю болючу втрату, як спіткало інше нещастя – заколотники спалили обидва великі маєтки. Прибитий лихом Протопопов розтовстів, пожовк і дуже постарів. Та й це ще не все. Крім різних хвороб, що залюбки угніжджувалися в його пишному тілі, напосілась на нього ще й недуга психічна, почав він боятися людей, нікуди не виїздив із свого будинку, волів нікого не бачити й не чути, звичайно, за винятком своїх близьких. Пан Номікосов відвідував свого друга, потішав його, обнадіював і сам у душі сподівався, що вилікувати з такої хвороби може лише час. Але час минав, а Протопопову не кращало.

І тоді пан Номікосов вирішив ужити досить сміливого й ризикованого способу лікування – відновити традиційні з'їзди в маєтку й витягнути туди, хоча б і живосилом, свого друга. Можливо, що розваги, веселощі, приємне товариство розвіють гнітючі думки хворого, можливо, він піднесеться на душі, увійде в свої береги.

Протопопов намагався був чинити опір, не хотів і слухати про якийсь від'їзд, казав, що йому дома краще, ніж деінде, але пан Номікосов прикладав стільки зусиль, настирливости, висував стільки переконань, що у хворого вже не вистачило сил для опору, і він скорився.

І за якийсь час перед днем мученика Галактіона друзі вже в маєтку. Пан Номікосов ужив усіх заходів, щоб запобігти гострим враженням, неприємним несподіванкам, усьому, що могло б схвилювати Платона Аркадійовича. І нічого не сталося, хворий, справді, почувався молодцем, не згірш, як перед революцією, принаймні намагався удавати з себе такого. Увечорі мав бути виступ знаменитих сатириків Жака й Мака; артисти зразу ж виступатимуть після вечері. Про її наближення нагадували пахощі, що линули аж із кухні. А поки що гості розбрелися по кімнатах величезного будинку, що своїм виглядом і вигодами не осоромив би кращу вулицю столиці.

Друзі, Номікосов з Протопоповим, сиділи в колі гостей за круглим столом у затишному, м'яко освітленому покої. Відомий земський діяч з губерніяльного міста Сливко, баляндрасник і жартівник, розважав товариство абищицями з купецького життя. Говорив він пристрасно, запально, виблискуючи перстнями на сухих довгих пальцях. Він належав до тих рідких людей, які скрізь, де б не опинилися, відчувають себе на своєму місці.

Пан Номікосов про себе радів, що після деяких вагань таки запросив до себе Сливка, навіть був йому вдячний. Сливко докладав усе своє уміння розважати гостей, особливо ж Протопопова.

І Протопопов, хотів того чи не хотів, сміявся разом з усіма, не уникав товариства, навіть пройшовся був з привабливою артисткою в танку, їздив верхи на полювання, хоч досить невдало – вся кавалькада мисливців повернулася з єдиним убитим зайцем і двома підстреленими хортами.

І захопившись Сливковими абищицями, ніхто не помітив, коли до покоїв увійшло дві постаті – високий, з білою бородою, сторож маєтку дід Данило і малий, загорнений з голови до ніг у біле рядно, хлопець.

Протопопов сидів напроти дверей, він мав більше можливостей побачити ці постаті

першим, а може, й інстинктивна настороженість підказала йому підвести очі; глянув і одразу затамувався йому дух, побілів йому вид, залякло тіло. Побачивши в такому стані друга, пан Номікосов і собі злякався. Що сталося з Платоном Аркадійовичем? І тоді вже завважив у покої сторонніх осіб. І чого він притирився, той дід Данило? Та ще й притяг із собою якесь старчення, якусь потвору в жидівському балахоні. Пан Номікосов почервонів увесь з обурення, хотів гримнути на старого, щоб той забирався геть, але проникливий Сливко завадив.

- Панове, - звернувся Сливко до принишклого товариства. - Якщо хтось із вас ще не знає, то я маю за честь повідомити, що я переконаний спірит. Я упевнений, що духи померлих можуть втілюватись і з'являтися з того світу, як живі істоти. І ось вам приклад. Перед нами стоять біблійні особи, Авраам із своїм сином Ісааком, якого зараз поведе до жертовника й заколе в славу Саваофа. Користайтесь, панове, з нагоди, запитуйте духів і удостойтесь мудрих відповідей праотців наших. Я не наслідуюсь турбувати Авраамового духа, а звернуся до сина його Ісаака...

Протопопов уже трохи оговтався, навіть хотів удати, ніби з ним нічого особливого не сталося, і, перебивши Сливкові мову, сказав:

- Мені здається, що ці біблійні особи навіяні сучасністю і обмінялися ролями. Ісаак цей має такий вигляд, ніби збирається зарізати батька свого Авраама. І якщо я не помиляюсь, то в синоптика за пазухою ніж напихав.

Василько розкутався, витягнув з-за пазухи сопілку й показав панам.

- Це не ніж у мене...

Сливко від захоплення аж підскочив у кріслі.

- Маємо зайвий доказ, що перед нами біблійні особи, - патетично мовив він, простягнувши до несподіваних прихідьків руки. - Сопілка - це стародавній атрибут наших праотців-пастухів. Отож, панове, я з вашого дозволу хочу звернутися до Ісаака з запитанням.

І Сливко перевів погляд на хлопця.

- Скажи, Ісааче, що нас чекає?

- Я не Ісаак, а Тарас Третій, - дзвінко й сміливо відповів хлопець. - А чекає вас смачна вечеря з печеними качками.

Його відповідь викликала в панів гучний сміх, що розлігся по всьому будинку.

- І з яблуками, - голосно додав Василько.

Разом з усіма сміявся й Протопопов, сміявся, щоб приховати свій хоробливий стан. Протопопов усвідомлював, що боятися нема чого, діда Данила знає вже багато років як тиху й сумирну людину, а страхатися хлопчика з сопілкою теж не доводиться. А все ж у хлопця дивні очі, гострі, пронизливі, хоч це також може бути упередження, викликане недугою.

- Скажи, Тарасе, - запитав Василька Протопопов якомога лагідніше. - Чому ти називаєшся Тарасом Третім? Це таке твоє прізвище?

Хлопець на хвилю завагався з відповіддю, вінпошкодував, що пробазікався. Адже дід Данило не на те прозвав його Тарасом Третім, щоб хвалитися перед панами. Але

треба виплутуватись.

- Моє прізвище - Дереза, - схиливши голову, щоб, бува, не помітили пани в його очах брехні, мовив Василько. - А звать мене Тарасом Третім, бо нас три брати і всі Тараси. Отож ми й маємо кожен своє число.

І знову товариство сміялось, але цього разу Протопопов насупився й вичікував, поки колеги вгамуються.

- Чи не здається вам дивним, панове, - дочекавшись тиші, мовив Протопопов, - що наші південні селяни, малороси, дітей своїх охрещують Тарасами. В одній родині і три Тараси. Це вже забагато! Згадайте, панове, епізод з історії, - Протопопов, не дивлячись ткнув пальцем у напрямку, де стояли дід Данило й Василько, - згадайте, що їхні предки теж трохи не кожного із своїх дітей називали Тарасом. А з них повиростали Залізники, Гонти, Тараси Шевченки і чорт знає ще хто. Згадайте, панове, як ті Тараси, повставши проти шляхти, на заспокоєння своєї совісти святили ножі, а потім різали ними, вирізали цвіт нації, не щадили жінок і дітей, потопили в крові землю. Чи не збирається нове покоління Тарасів повторити криваву купіль? Досвід вони в п'ятому році набули. І той досвід їхній коштував нам задорого. Так, панове, Тараси готуються до нової Варфоломійської ночі. Я, панове, Тарасам не вірю, хоч вони трапляються іноді ще й малі. Сьогодні вони за пазухами носять сопілки, а завтра там стирчатимуть ножі!

Протопопов стомлено відкинув голову на спинку фотелю й заплющив очі. Товариство недомислено переглядалось. Пан Номікосов благальне глянув на Сливка, той підхопився на куценські ноги й сплеснув долоньми.

- Боже мій, Боже мій, - молитовно тримаючи поперед себе руки, мовив він. - Що ви тут наговорили. Платоне Аркадійовичу, змішали докупи і коней, і людей, і всіх і все. Насмілюсь вам зауважити, Платоне Аркадійовичу, що з історією ви не в ладах. З цих перелічених вами осіб ім'я Тараса мали тільки Трясило та Шевченко. Згаданий же Залізник називався Максим, а Гонта був звичайнісінький собі Іван. Тепер щодо тих справжніх Тарасів: де кум, а де коровай, як кажуть селяни. Тарас Шевченко був не більш, як поет. Писав він вірші, щоправда, досить дошкульні, але я не знаю випадку, щоб поезія заступала зброю, хоча б і таку примітивну, як ножі. Отож залишається з усіх ваших Тарасів один Трясило. Та який би він не був, а тільки один. На чому ж ви будете свою теорію Тарасівства, Платоне Аркадійовичу? Але незалежно від імен і назв, скажу, що колишні повстання селян, отих гайдамаків, хоч і були жорстокі, та спрямовувались вони проти польської шляхти, а проти нас найменше. І ми з цього скористалися, відсунули поляків далеко на захід. Виходить, що Тараси прислужилися нам. Їм пам'ятники треба ставити, панове. Слово чести, пам'ятники! Дякую, Платоне Аркадійовичу, за підказану думку. Сьогодні ж за столом я проголошу тост за всіх Тарасів, що допомогли нам утвердити нашу батьківщину, також, як і за цього малого Тараса Третього. Ви зверніть на нього увагу, панове. Яка ясність погляду! Яка лагідність! Яка покора! Виросте він, відслужить цареві й батьківщині чотири роки, потім одружиться, приведе на світ душ шість Тарасів, а поки виховає їх - надійде старість. І заступить він цього Авраама, і ходитиме з калаталом, охоронятиме свого

пана, поки не надійде його час піти стежею батьків своїх, у небуття. Оце й усе. Колеса крутяться, а віз посувається.

Протопопов терпеливо вичекав, поки Сливкозакінчив свою тираду, і потім сказав:

- Хай я в усьому помиляюсь. Не відмовте ж мені в одному, в умінні пізнавати людей. У цьому я не поступлюсь. Хоч я й керуюсь інтуїцією, але вона в мене безпомильна. Де ви, Георгію Федоровичу, угледіли в цьому хлопцеві і лагідність, і покору, і всілякі інші риси, притаманні янголам та деяким хатнім тваринам? А я бачу цього хлопця зовсім інакшим. Погляд очей його прямий, твердий, упертий, а це ознака певности себе, настирливости, небажання зважати ні на які перешкоди. Для нього не існує неможливого. Я щиро шкодую, що таких представників дає із свого середовища селянство, та ще й малоросійське. Якби такі діти давали ми, то я б не турбувався за майбутнє нашого суспільства. Якщо хочете знати, то це росте небезпечна людина. Хто з нас залишиться між живими, то згадає мої слова, але тоді, як дошкулить йому цей Тарас Третій. О, як би я хотів, 81 щоб моє передбачення не здійснилось! Але, на жаль, я не помиляюсь...

Гостям здавалося Протопопове прорікання не менш гідним сміху, як і жартівлива промова Сливка. Шануючи ж Платона Аркадійовича, як людину з розхитаними нервами, дотримувались поважності, всі мовчали й вичікували, що ж буде далі.

- Знаєте, батеньку,- - звернувся до свого збудженого друга пан Номікосов. - Якби ви казали про когось тут неприязного, то можна б подумати, що мовиться про Ганнібала й Олександра Македонського, втілених в одній особі. Справді ж, хлопець цей - звичайнісінька селянська дитина, якої все майбутнє тут досить влучно змалював наш шановний Георгій Федорович. А щоб ще раз ствердити це, я доведу прикладом.

- Маю сумнів, - скептично зауважив Протопопов.

- Я розвію ваші сумніви, - сказав Номікосов і підійшов до Василька, взяв його двома пальцями за підборіддя, підніс йому голову й запитав:

- Скажи мені, Тарасе, ким би ти хотів бути?

А Василько стояв, спершися на діда, бо сьогодні таки добре втомився, аж ноги підгинались, йому хотілося розповісти панам свої виплекані мрії про теплі краї, куди поведе він з часом усіх бідних та знедолених. Але навіщо воно здалося панам, їм і тут живеться не гірш, як у тих далеких теплих краях.

- Я хотів би бути вашим наймитом, паночку, - спроквола відповів Василько.

З його відповіді сміялися пани довго, до сліз.

- Оце й усе, - мовив пан Номікосов. - Сподіваюся, Платоне Аркадійовичу, ви задоволені!

- Хитрощі малороса, - мугикнув Протопопов.

- Молодчина, Тарасе, - погладив по Васильковій скуйовдженій голові пан Номікосов. - Треба трудитись. Та ще замалий ти. Не знаю, чи зможе Карло Францович знайти тобі якесь діло.

- Ви не дивіться, паночку, що я малий, - виструнчився Василько. - Я все можу.

- Все? Що ж, наприклад, ти можеш?

- Худобу я люблю, паночку. А також птицю. Я можу бути пастухом. Що доручите, те й випасу. Хоч і вовків. У мене й вовки будуть такі лагідні, як вівці.

- Це вже ти, Тарасе, забрехався, - докоряв Василькові пан Номікосов. - Так не годиться. У всьому треба знати міру.

- Я не брешу, пане - почувшись ображеним, сказав Василько. - Мене слухається кожна тварина, хоч вовк, хоч заєць, хоч що хоч. Ви не дивіться на мене, як на хвалька. Я малий, а дещо знаю краще за дорослих.

Василько поправив на собі рядно й стояв похнюплений. А дід Данило потерпав. Все ніби складалося на гаразд, і раптом хлопчина, мабуть, з перевтоми почав верзти нісенітниці. Але ніхто з гостей поважно хлопцевих запевнень не сприйняв. Зате їм сподобалась його завзятість.

Один лише Протопопов повірив Василькові.

- Ось вам, панове, справжнє його обличчя. Це вам не нахваляння й не хизування. Він такий, що багато дечого зробить. Я бачу його наскрізь, і мені робиться моторошно.

А пан Номікосов посміхався.

- Де ти взяв цього... цього чарівника? - запитав він діда Данила.

Старий зрадів нагоді промовити за хлопця слово прихильне, сказав панові:

- Прибилось воно, пане, під маєток, тремтить усе, перемерзло, каже, що найнятися хоче, бо сирота й дітися ніде. А мені ж Карло Францович наказував, як кого, каже, чужого натрапиш, зразу ж бий костуром, а тоді тягни до маєтку. Отож я й натрапив на цього малка, тільки не бив, бо нема по чому, як курча воно. То й повів його сюди, сподівався Карла Францовича тут надібати. Загине воно, пане, ні за цапову душу, якщо вигнати. А шкода. Хоч і мале, а з християнської плоті. Я б міг біля себе його примістити, якщо ваша ласка...

- Що ти, Даниле! - удаючи здивованого, відповів він.

- Ти ж чув, як твій Тарас нахвалявся. Хіба такому чарівникові личило б звичайну роботу виконувати! І жити з простими людьми! Ми дамо йому таке діло, щоб було йому до смаку.

І тоді до Василька:

- Зайці наймешся до мене пасти?

- Наймусь! - упевнено відповів Василько.

- Добре, - вів далі гру пан. - Але треба як слід умовитись. Ми дамо тобі сто зайців. Паси їх і доглядай. За рік оці всі пани знову сюди приїдуть, і тоді ти свою отару приженеш сюди, під самий поріг. Та пильнуй же добре! За кожного зайця, що втече від тебе, дістанеш одного батога. Гаразд?

- Гаразд, - погодився Василько.

- Добре. Але це ще не все. Зайців своїх триматимеш під лісом, у кошарі, а житимеш біля кошари в чабанській хаті. Не побоїшся?

- Авжеж що ні, - сказав Василько. - А скільки ж ви мені заплатите?

- Можна, Тарасе, і платню призначити. Будемо давати тобі харч і все потрібне на прожиття. Дід Данило тобою заопікується. А восени за кожного випасеного зайця

одержиш по п'ять карбованців. Це тебе задовольнить?

- Еге ж, - погодився Василько.

Далі вже пан Номікосов не зміг дотримуватися поважності, пирснув сміхом, а за ним на всі заставки зареготало товариство.

- Пробачте, панове, - протираючи хусткою очі, мовив господар. - Така упевненість у дитини! Мені здається, що хлопець щиро вірить у свою чарівну силу.

- А ви не вірите в його силу? - запитав господаря Протопопов.

- Ми вже, слава Богу, не діти, - відповів пан Номікосов.

- То повірите пізніше, - сказав Протопопов. - Повірите, як доведеться платити Тарасові п'ятсот карбованців. А щоб не здавались мої слова базіканням, можу піти на заклад. Без ніякого ризику щось утратити, беру на себе обов'язок заплатити вам, Галактіоне Калістратовичу, по десять карбованців за кожного зайця, що загине або втече від Тараса до наступної осені.

Пан Номікосов поклав руку на плече Протопопову.

- Ви, Платоне Аркадієвичу, не тільки звільняєте мене від збитків, але ще хочете дати й заробити мені на цій заячій епопеї. Що ж, виклик ваш приймаю.

І повернувшись до діда Данила, пан Номікосов суворо наказав:

- Ти все чув, Даниле. Отож ми накупимо Тарасові зайців. Хай пильнує свою худобу, а ти пильнуй пастуха. Якщо не встережеш хлопця, то всі його батоги дістануться тобі. А тепер поклич сюди Карла Францовича.

Але Карло Францович і сам з'явився на порозі. Побачивши діда Данила з чужим хлопцем, міцно затиснув зуби.

- Ага, ви вже тут, - мовив до управителя господар.

- Я хотів би знати, в якому стані та чабанська хата, що під лісом? У ній жити можна?

- Не знаю, Галактіоне Калістратовичу. Минулої зими в ній жили лісоруби. Сподіваюсь, що вона ще придатна.

- Гаразд. Зараз Данило візьме ліхтар і відведе туди цього хлопця, Тараса. Я найняв його пасти зайців.

Карло Францович не зрадив свого здивовання нічим. За час своєї довголітньої служби в пана Номікосова він звик до різних витівок химерних, що влаштовувались на втіху гостям. Але до таких дивовиж ще не доходило. І управителеві нічого іншого не залишалось зробити, як, уклонившись, сказати:

- Слухаюсь, Галактіоне Калістратовичу.

- Полювання цього року, Карле Францовичу, нікуди не годилося. Зайців у нас нема. Тож треба розплодити в нашій околиці. Де завгодно дістаньте, хоч з-під землі, а сто зайців набудьте й дайте їх на випас Тарасові. Більше вас ніщо не обходить. До хлопця не втручайтесь. За кожного зайця він відповідатимете передо мною особисто. Пастуха годуйте, але до маєтку не пускайте. Хай товаришує з зайцями. Отож виконуйте все, що я сказав, Карле Францовичу.

- Все буде зроблене, Галактіоне Калістратовичу, - ще раз уклонився управитель.

- Бажаю успіху, Тарасе, - сказав пан Номікосов. -

До побачення за рік.

- До побачення, - низько схилив голову Василько.

- Добраніч, - побажав панам дід Данило.

Чудернацьким дорученням управитель настільки був приголомшений, що навіть забув запросити гостей вечеряти. Мовчки вивів старого й хлопця з будинку й стояв на порозі, доки вони й зникли в густій темряві осінньої ночі.

9. Зворохобилось десять хортів і кінь управителів

Ліхтар освітлював клопоть землі лише під ногами, а далі безмежна темрява. Вів дід Данило хлопця навпростець, то зарослою густим мишієм стернею, то глейкою ріллею. Перейшли крутосхилий вибалок і знову рілля, а попереду ніч, як провалля.

Здавалось Василькові, що дід збився з напрямку й блукатимуть вони до світанку. Та все ж дід Данило чабанську хату знайшов, у хаті відгонило прілим сіном і мишами. Василько сів на ослін і зразу ж усе поринуло в безодню, він заснув.

А ранком не міг збагнути, де він є. Лежить на печі, черінь і комин ще теплі, а чи перша ця ніч ночувати на чужих печах. За звичкою перевірів пазуху, сопілка є. І тоді згадав про минулий вечір, про зустріч із дідом Данилом, про панів, що до них найнявся пасти зайців, і про те, що він уже чомусь не Василько, а Тарас та ще й Третій.

Хлопець притьма зіскочив з печі й оглянув хату. Ще ж, хата, як хата, хіба трохи брудна, по кутках заснована павутинням та місцями пооблуплювалися стіни. Але байдуже! Що зможе, те впорядкує, а що не зможе - залишиться, як є однаково, жити можна.

- Отут я й підросту, - думалось Василькові. - А все це дід Данило мені влаштував! Ох і багато є на світі добрих людей!

На жердці висіла якась одежина, певно залишив чабан, що колись тут жив; недоношена чумарка, на Василька вона хоч і завелика, одначе в ній таки тепло. І одягнувшись, хлопець вийшов надвір. Але ж як гарно надворі. Земля взялася памороззю, все побіліло; ліс, що стояв за пів гонів від хати, здавалось, буйно зацвів, а з-за лісу виглянуло усміхнене сонце. Василько усміхнувся й собі. З іншого боку хати стояла кошара, досить простора, але давно не вживана. Долівка, колись витоптана овечими ратицями, заросла високою лободою. Гін за двоє від кошари, недалеко від лісу, стояло кілька ожередів сіна, - це добре, буде чим годувати зайців. За шпилем лиснів циновий дах, мабуть, того самого панського будинку, що в ньому минулого вечора був Василько. Далеченько до маєтку, з якусь верству буде, не зможе старенький дідусь учащати до Василька. Шкода, приємний дідок, як рідний.

Але діда Данила довго чекати не довелося. Ще не встиг Василько оглянути своє господарство, як побачив старого, що йшов пагорбом з вузликом у руці. Дід приніс галушок і ласощів з панської кухні, що випросив для хлопця в дівчат.

- А ви мені розтовмачте, діду, - снідаючи, питав Василько, - що воно тут у вас із

Тарасами робиться? Де я не бував, я нічого про них не чув. А сюди потрапив то й сам на Тараса перевернувся.

Старий плеснув долонею хлопця по сухій спині й відповів:

- Ні на кого ти не перевернувся, хлопче, а був, є й будеш Тарасом до свого скону. Та зараз я не маю часу розповісти тобі всю правду. А ось незабаром пани роз'їдуться і тоді ми з тобою досконало в усьому розберемось.

- Хай буде й так, - погодився Василько. - Мені поспішати, однаково, нікуди. Цілий рік доведеться тут найми відбувати.

Унедовзі після дня мученика Галактіона гості покинули маєток пана Номікосова, відбув до столиці й пан із своїм милим йому хоробливим другом; 88 Протопоповим, відвезли на залізничну станцію й кухарів та лакеїв, наймити, що працювали на кухні та в покоях, попередягалися з панської одежі в свою, і панський будинок зразу ж утратив величність, пишноту, здавалось, ніби поменшав, наче вгруз у землю. Розігнані галасом і музикою сичі знову повернулися на просторе горище і, як завжди, вискиглювали свою журбу.

Управитель надолужував утрачений час, поспішав використати безсніжні морозні дні, щоб вивезти на станцію збіжжя, Щойно починало розвиднятися, як у клунях уже гуркотіли віялки, дівчата насипали зерном мішки, чоловіки важили й накладали на вози.

Перші зимові дні короткі, минають непомітно, зате вечори безконечні й нудні, особливо парубкам та дівчатам. Старші наймити, повечерявши, влягаються, а молодшим, хочеться розважитись, виникають голосні балачки, вибухає щирий, від душі, сміх, і зразу ж чується з полу сонний голос:

- Знову жируєте, грім би вас побив...

Дід Данило розповів людям, що в чабанській хаті живе дивовижний хлопчина, який за великі гроші найнявся панові пасти зайців. Цілком зрозуміло, наймитам закортіло побачити незвичайного пастуха. І почали вони вчашати до чабанської хати, аби дозволяла година. Вони вислухали хлопцеві розповіді про його наміри й мрії, спочатку дивувалися, але за якийсь час звикли до Василька, і він зробився в наймитових очах таким же, як і всі хлопці його віку, хіба що довелося йому бачити більше світу і щось вигадує про теплі краї та марно чекає від управителя зайців. Але парубки й дівчата відвідували Василька залюбки, бо в нього в хаті тепло, можна скільки завгодно співати, танцювати, тим паче, грає на сопілку хлопчина - краще й не треба.

Жилося Василькові добре, але він почав щораз більше турбуватися, чому управитель не дає йому зайців. Дід Данило намагався чимось заспокоїти хлопця, вигадував різні пояснення управителевої непоквапности, але дійшло до того, що вирішив сказати про все відверто.

- Ось послухай мене, Тарасе, - усівшись біля хлопця, мовив дід Данило. - Викинь із голови тих зайців, бодай їх... Сиди собі тут тихо, рости, набирайся сили, бо велике діло перед тобою стоїть, таке велике, що зайці перед ним ніщо, дурниця. Будемо ми з тобою тут жити, скільки нам треба, а тоді й підемо, куди постелиться нам дорога. Звичайно,

Карло Францович має на плечах не щось інше, а голову; грошки за зайців покладе до кишені, а панові скаже, що зайці розбіглися. То й хай кладе, нам байдуже, в чий кишені лежатимуть гроші, у пана чи підданка. А як почнемо докучати німцеві, то він розсердиться й вижене нас тепер та ще й батогами почастує. Тож сидімо, хлопче, тихо, ждімо літа.

Василько вислухав діда Данила й сказав:

– Підіть, будь ласка, до німця й передайте йому, що Тарас вимагає зайців. Якщо він зволікатиме й далі або й зовсім відмовиться, то я буду скаржитись панові.

– Ого, Тарасе, до пана не ближче, як і до тих твоїх теплих країв.

– Нічого. Мені не важко навідатись до міста. А там я вже натраплю когось, що листа панові відпише або й телеграм по дротах ударить.

– Отакі вони, ті Тараси! – дивуючись хлопцевій настирливості, подумав дід Данило.

Він таки погодився піти до управителя. А чому б і справді не дати хлопцеві кілька зайців? Витрати невеликі, німцеві, однаково, залишиться грошей досить, а хлопець переконається, що людина поза можливе ступити не може. Та хоч як заспокоював себе думками дід Данило, однак увійшов до контори управителя досить таки зніяковілий.

– Що скажеш, Даниле? – зустрів діда запитом управитель.

– Ви, Карде Францовичу, той, пробачте, – м'явся старий. – Тут таке діло, відносно зайців. Отой Тарас зайців вимагає.

В управителя з подиву виричилися очі.

– Який Тарас? Яких зайців?

– А той Тарас, що найнявся панові зайців пасти й живе в чабанській хаті.

У Карла Францовича почервоніла груба шия, побуряковіло обличчя й зарожевілась лисина.

Дід Данило сподівався, що німець ось-ось розлютиться й вижене його з контори. Але німцеве обличчя незабаром прояснилося, він почав сміятися.

– Хлопець ще малий, тому й дурний, – сказав він, трохи вгамувавшись, – хлопцеві можна простити. А ти вже старий дід і прийшов до мене з дитячим розумом. Тепер піди до того хлопця й скажи йому, що пан Номікосов – добра людина, дав сироті їсти й не дав роботи. А якщо Тарасові тут не подобається, то ми його не тримаємо. Може собі шукати іншого доброго пана.

Але дід Данило не квапився виконувати управителеве доручення.

– Я піду, Карле Францовичу, – мовив він. – Та не знаю, чи не краще б купити кілька зайців, хай хлопець угамується. А то він хоч і малий, проте настирливий. Нахваляється, якщо не дасте зайців, то до пана в Петербург листа писатиме або й телеграм битиме.

Управитель знову спалахнув, знову почервонів і раптом схопився на ноги, пробігся туди-сюди по конторі, потім, ніби щось згадавши, сказав дідові Данилові зачекати його, а сам кудись подався. Дід Данило іншого не міг уже сподіватися від управителя, як наказу вигнати хлопця не тільки з чабанської хати, але й взагалі з номікосівської землі. І що ж робити далі? Чіпляти на себе торбу й мандрувати з хлопцем світ за очі? Немає ради, така вже доля, але Тараса дід не залишить, розлучитися можуть вони хіба з волі

Божої.

І поки старий думав у конторі, чекаючи на управителя, гірку думку, управитель подався до стайні, там притьма осідлали йому наймити коня, на його наказ випустили з псярні десяток хортів, і він почвалав до старої, під лісом, кошари. Хорти скавуліли, вищали й гавкали, детячи поперед вершника, аж куріло за ними.

А Василько саме сидів на призьбі, укутавшись в лахи, ждав діда Данила й вигравав на сопілку. І почувши собачий гавкіт, і побачивши, що летять на нього розлючені хорти, а за псами чвалає на коні управитель, видко, не з добрими намірами, загравав Василько, щоб зупинити коня з хортами, і хорти обкрутилися на місці та й попадали на сніг, а кінь навіть став дибки, і їздець трохи не випав із сідла.

Управитель подумав, що кінь або злякався чогось, або зноровився, шарпав його за поводи, прицмокував, штовхав під боки закаблуками, але кінь пирскав, крутив головою, хропів, тупцювався, з місця ж не рушав. Утративши терпець, управитель почав крижачити коня гарапником по боках, по голові, і раптом хорти, мов усі зразу показалися, оточили коня, повишкіряли кливаки, очі їм горіли; готові кожної миті плигнути на вершника, стягти додолу роздерти на шмаття. Сторопів управитель, схопився обома руками за луку сідла й безнадійно бігав очима навколо, шукаючи порятунку. Та ніде ні душі. А хорти в напруженні стежили за кожним його рухом. Невже доведеться загинути від власних тварин? А що то таке? Під чабанською хатою піднеслася купа лахміття, виліз з неї хлопчина, той самий Тарас, якому належалося покуштувати гарапника й бігти з номікосівської, землі на відчай душі, куди очі бачать. Хлопець іде до управителя, зараз накинуться на нього хорти, а управитель зіскочить з коня й утече додому, в маєток. Коли вже хлопець був за яких два десятки ступнів від коня, управитель прошепотів собакам:

– Взяти його! Взяти!

Собака ж не слухалась, привітно замахали хвостами, лащились до хлопця, а він, наблизившись до одного хорта поляпав по спині, іншого скубнув за вухо.

– Оце добре, паночку, що ви сюди навідали, – повітавшись, мовив Василько. – Зайдіть, будьте ласкаві, до хати, нам бо побалакати треба.

І Василько взяв коня за вуздечку й повів до хати, а хорти з радісним скавулінням кружляли біля нього. Карло Францович уже позбувся страху, опритомнів і, їдучи верхи, шукав пояснень тому, що трапилось. Чому тварини якстій зворохобились і чому також несподівано посумирніли? Невже це Тарасова робота?

А Василько підвів коня до порога ще раз запросив управителя в хату, а про тварин сказав, що за них турбуватись не доводиться, вони нікуди не дінуться, чекатимуть на їхнього господаря. Утративши голову, Карло Францович слухняно залишив коня, навіть не прив'язав його. У хаті управитель сів на ослін і, щоб щось сказати, запитав:

– Тобі тут не холодно?

– Спасибі, паночку. Тепло. Я наносив палива з лісу.

– А їсти є що?

– Спасибі й за це. За все дякую. Тільки я хотів

нагадати про зайців.

- Ах, про зайців, - намагавсь усміхнутись Карло Францович. - Мені дід Данило сьогодні вже казав. Я й приїхав до тебе про це поговорити.

- Дякую за вашу ласку.

Розпочата ділова розмова відсунула всі інші думки вбік. Карло Францович уже був таким, як і завжди, практичним і хитрим.

- Я хочу тебе запитати, Тарасе, чи не краще тобі, замість того, щоб мати клопіт із зайцями, одержати від мене сто карбованців?

- Не розумію вас, паночку, - сказав Василько.

- То я поясню докладніше. Наш пан, Галактіон Калістратович - людина багата. А звісно, багатій може дозволити собі всілякі примхи. Захотілося йому похизуватися перед гістьми і він найняв тебе на нечувану й небачену роботу, пасти зайців. Але Галактіон Калістратович розважив гостей, набавився з ними та й поїхав до Петербургу. А я маю сушити голову, де б узяти тих зайців та ще й стерегти пастуха, щоб він не втік. У мене ж клопоту й без зайців по саму пельку. Небагата я людина, Тарасе. Одначе, я згодний дати тобі сто карбованців з власної кишені, аби позбутися цієї заячої халепи. Живи собі тут, скільки, хочеш, набридне, то можеш податися звідси. Я навіть накажу своїм людям, щоб тебе краще годували й доглядали. Як щось потребуватимеш, то звертайся до мене. Я людина добра, не відмовлю ні в чому. То що, згода? Зразу ж і гроші в руки.

Відповів управителеві Василько, хоч і спокійно, але твердо:

- Не хочу я ваших ста карбованців, паночку, а дайте мені сто зайців!

Побачив Карло Францович, що з цим хлопцем розмовляти не можна, його не переконаєш словами й не спокусиш грішми.

- Дивися сам, як тобі вигідніше, - підводячись, сказав управитель. - Не, хочеш грошей, то й не треба. Матимеш зайців. Прощавай, Тарасе.

Кінь стояв там же, де й залишив його Карло Францович; скочив у сідло й повернув до маєтку. Кінь поривався бігти, і його треба було стримувати. Управителеві поспішати не хотілось. Намагався хоч як- небудь упорядкувати свої сколошкані думки. А хорти бігали навзаводи і за ними курився сніг.

10. Дурні гроші до вас самі просяться

Довгенько довелося чекати дідові Данилові управителя, сидячи в його конторі. Турботні думки непокоїли старого, він м'явся, мугикав, інколи рука свавільно хапалась за держак калатала, і треба було стримувати самого себе, щоб не наробити галасу цим гучним приладдям. Спочатку дід вважав, що Карло Францович вискочив з контори на хвилинку, може, щось згадавши про господарські, справи.

Але управитель не повертався, і дід Данило, зрештою, вирішив, що німець подався до чабанської хати і там закатує хлопчину власними руками. О на це німець здібний. На це він може вирішитися! Тільки руки в нього закороткі. Той, хто послав Тараса в світ довершити великого діла, не допустить, щоб проти Його волі спротивився якийсь

німець, байдуже, що він управитель панського маєтку. Одначе, розумні люди кажуть, що на Бога надійся, а до берега гребися, треба мерщій бігти до чабанської хати. Контора, може постояти й порожньою, усіх паперів миші не поточать.

І дід Данило підвівся, засунув за пояс калатало й намірився вирушати, а в цю мить розчинилися двері й до контори увійшов Карло Францович. Але що з ним трапилось? Якийсь на диво лагідний, усміхнений. Він сів за стіл і сказав:

- Був я в твого Тараса. Хотів дати йому грошей, щоб не турбував мене з тими зайцями. А він від грошей відмовився, вимагає зайців. Про мене, хай будуть і зайці. Накупимо, якщо зможе, хай пасе. Дитина та й годі. Ти доглядай Тараса, щоб їсти мав хлопець. Сиріт треба жаліти. А зараз, Даниле, піди розшукай Гичку і закликай до мене.

Гичку дід Данило знайшов у клуні біля дівчат, що віяли зерно, сказав йому йти до управителя, а сам подався в поле, до чабанської хати. Дід не вірив управителевій щирості й добросердості, такі, як німець, люди, вміють ховати душу свою чорну. І аж тоді старий заспокоївся, як побачив хлопця на призьбі живого й веселого. Вони вдвох погломніли під хатою, поки не сховалося сонце за лісом і не війнуло з вибалків холодним вітром.

А в конторі гломніли Карло Францович з його помічником Паньком Гичкою.

Цей Гичка був в управителя свого роду правою рукою, хоч офіційно вважався псярем, доглядав понад два десятки різних рас, видів і порід мисливських псів, що їх тримали з примхи пана Номікосова. Маленький, верткий і до біса кмітливий чоловік мав кошовну вдачу бути скрізь, де б не з'явився, своєю людиною. Уже немолодий, років яких під сорок, серед молоді почувався він парубком, любив співати, умів заповзятю танцювати, залицявся й до дівчат. Серед старших віком наймитів любив точити баляндрази або й вести поважні розмови. Панька Гичку знало кожне в околиці селах. Якщо комусь доводилось мати справу з маєтком, то люди в першу чергу зверталися до Гички, з ним радились, а потім уже, все обміркувавши, йшли до самого управителя. Головне ж, Гичка служив Карлові Францовичу не за страх, а за совість, відданий був йому душею й тілом, умів тримати язик за зубами, управитель міг покладатись на нього, як на самого себе.

Панько Гичка, прийшовши до управителя в контору, доповів, скільки вже хур із збіжжям відряджено на станцію своїх, скільки найманих, чому вчора ввечері не повернувся разом із валкою Вареник, і Карло Францович, терпляче вислухавши господарську буденщину, наприкінці, ніби між іншим, запитав:

- Скажи-но мені, Гичко, ти біля старої кошари буваєш? Як там живеться Тарасові тому малому? Що воно за хлопець?

- Кілька разів бував. Там тепер часто наші наймити гулі справляють. А Тарасові живеться, як у Бога за пазухою. Виграє на сопілці та людей смішить зайцями, сподівається, бач, пасти їх.

Гичка вбачав за доречне трошки засміятись. Але Карло Францович задумливо стукав пальцями по дошці столу.

- А тобі, Гичко, не доводилось помічати в хлопця що-небудь таке, скажімо,

ненормальне. Я оце був у чабанській хаті, їздив подивитися на Тараса, хотів збагнути, що воно за дитина. Подивився, а нічого не зрозумів. З нього може вирости звичайна людина, а може бути й людина виняткових здібностей, гіпнотизер якийсь або що. Є такі на світі люди, що їх слухають навіть леви або тигри. То чому Тараса не слухатимуться зайці?

Завагався Гичка. Він би міг навести багато прикладів із селянського життя про дивовижі, про таємниці, що від самих згадок про них терпне шкіра й холоде в жилах кров. Але ж Гичка знав, що всілякі незбагненні явища пани називають забобонами, тому не хотів показати себе перед управителем звичайним селянином.

- Не думаю, Карле Францовичу, щоб Тарас належав до гіпнотизерів. Тарас не з таких. Далеко куцому до зайця.

- І я такої ж думки, - відповів управитель. - Але пан Номікосов наказав, щоб ми таки зайців Тарасові дали. Тому завтра сідлай коня й паняй по селах, загадуй, що купуємо зайців на розплід, платимо за цілого й здорового по карбованцю. Та хай селяни поспішають, бо більше ста штук не братимемо.

- Нічого з цього не вийде, - сказав Гичка.

- А це ж чому?

- А тому, Карле Францовичу, що вбити зайця інколи можна, якщо мисливець трапиться цілким стрільцем, а заєць пришелепкуватим бігуном. Упіймати ж зайця живим навряд чи кому пощастить. Звичайно, гроші - річ спокуслива. За гроші людина що завгодно вигадас, і журавля з неба живим дістане. Але карбованець не такі великі гроші, щоб людину спокусити ганятись за зайцями. Здається мені, що п'ять карбованців декого стягнуть з печі.

Карло Францович щось промимрив не досить прихильне на адресу зайців, їхніх пастухів і тих, кому ця дурна витівка впала в голову, але погодився платити п'ять карбованців.

І наступного ранку вороний жеребець поніс Панька Гичку до ближчого від маєтку села Перещіпного. Сільський староста, побачивши у вікно, що до нього в подвір'я в'їхав Гичка, нашвидкуруч причепив на груди офіційну відзнаку - бляшану медаль, і вийшов гостеві назустріч.

- Комерційну справу маю, Олексю Кузьмовичу, - повітавшись, сказав Гичка. - Ваші селяни, хто захоче, можуть заробити поважні гроші. Скликайте сходи.

Староста наказав наймитові скликати до збірні селян, а поки вони зйдуться, до речі буде поснідати. Уже за столом, що на ньому стояла пляшка горілки, а на сковороді шипіла яєшня з салом, староста м'якенько мовив:

- Ми з паном Карлом Францовичем живемо в мирі й согласії. Поважаємо його й не займаємо панського добра. За те не забуває й нас Карло Францович. А тому вип'ємо, Пантелею Панасовичу, за ваше здоров'я.

- А віз проса хто в нас украв? - утираючись після пригубленої горілки, мовив Гичка. - Якщо пам'ять мені не зраджує, то об'їзник Рябоштан упіймав не кого іншого, а таки перещіпнянця.

- І не гріх вам згадувати, Пантелею Панасовичу, - м'яко докоряючи, сказав староста. - Коли ж то було? Позаторік! І кого впіймали? Мусія! Та Мусій у нас ніщо! П'яничка останній, нікчема, шевчик нещасний, котрому люди не довіряють латати старі чоботи. Ні, Пантелею Панасовичу, зайвого на наше село не кажіть. А краще давайте покропимо яешню, щоб не пересихала.

І поки між представником селянства й панським посланцем точилася жвава розмова, скроплювана горілкою, до збірні з кожної хати посходилися люди, голови родин, у кожухах і свитках, диміли цигарками, гомоніли, намагалися здогадатись, з якою пропозицією приїхав до них Гичка. Люди мали досить часу на балачки, але зрештою таки до збірні ввійшли почервонілі від сніданку староста з представником маєтку.

Староста підійшов до столу, подивився на медалю, чи не перекрутилась бува, кахикнув, утер долонею губий звернувся до присутніх:

- Оце, чесна громадо, я потурбував вас у дуже важливій справі. Наш дороженький Пантелеймон Панасович щось хоче запропонувати нам відносно заробітків. Тож прошу менше курити, уважніше слухати і не тупцюватися, мов коні, особливо отам позаду.

- Це Мусій хоче лягти на лаві, а ноги падають на долівку, - відповіли старості з кутка збірні.

- Мусію! - суворо гукнув староста. - Ночі тобі мало. Вовтузня затихла. Гичка випростався, щоб здаватися вищим, і, набравшись поважности, мовив:

- Люди добрі, ви знаєте, що земля велика і народу на ній живе сила-силенна. Я не беру за приклад японців, китайців, англійців чи турків. То все люди далекі, нам непотрібні й незрозумілі. Я беру для прикладу наших православних християн, що живуть тутечки. Ото ж куди не поїдете, куди не підете, куди не подивитесь, і скрізь те ж саме. Хто землю оре, хто в заводі працює, хто торгує, хто вчителює, а хто й людьми керує. Усі працюють, усі трудяться, добувають собі хліб і до хліба. Але людина тому й людина, що вона не худобина. Людині не досить того, щоб наробившись, добре наїстись, а потім спочити. Ні, людині ще хочеться й розважитись, і погуляти. На те вона має свята, христини, весілля, іменини, входини, могоричі, а іноді й без ніяких причепок влаштовує собі гулянку. А хіба такі тільки ми, хлібороби? Усі люди такі! Подивіться хоча б на панів.. Вони також уміють і працювати, уміють і погуляти. Тільки гуляють вони по-своєму. Гроші у них є, от і вигадують собі витребеньки.

Гичка на хвилю зупинився. Слухачі поміж себе тихо перешіптувались, мабуть, запитували один одного, куди ж промовець виїде.

- Щоосени до пана Номікосова з'їздяться гості, - казав далі Гичка. - Що вони витівають у маєтку, про те ви, люди добрі, чули. Як набридне їм пити й танцювати, то сідають на коней і ганяються за зайцями. Стріляють їх, цькують собаками, і до того доплювалися, що зайця у нас тяжче надібати, як, скажімо, серед зими ластівку. А пани без зайців бути не можуть. Їм конче треба зайців. Отут уже й за вами діло. Пан Номікосов наказав нам накупити на розплід сто зайців. І я приїхав запропонувати вам панську комерцію. Хто впіймає живого зайця, той одержить у нашій конторі від Карла

Францовича п'ять карбованців. Як на когось спритного, то може розбагатіти. Не вилежуйтесь, люди добрі, на печах, – ловіть зайців! Дурні гроші до вас самі просяться! Оце й усе, що я хотів сказати.

Задоволений своєю промовою Гичка сів. А люди мовчки переглядалися. Староста пильно подивився на панського посланця, чи не випив він, бува, зайвого. У збірні зростав гамір. Можна було сподіватися гострих дотепів, небажаних жартів чи, взагалі, злих висловів. І тоді через збірню вайлуватو пройшов до столу високий, зарослий чорною бородою, у латаній свиті славнозвісний у селі швець Мусій. Він шанобливо вклонився до Гички й сказав

– Дякую тобі, Паньку, дякую німцеві твоєму Кардові, як також і вашому панові Номикосі.

– За що? – підозріваючи кпини, запитав його Гичка.

– Як же за що?! А за п'ятсот карбованців! Я таких грошей ще зроду не мав. І якстій пан дає мені цілий скарб.

– Пан за зайців платить, – сказав Гичка.

– Та за зайців, – погодився Мусій. – А хто їх наловить? Вони? – показав він довгою рукою на селян. – Нахваляться вони можуть, а не впіймають навіть і блохи.

– У тебе, Мусію, ноги, мов у чорногуза, – вигукнув хтось із збірні. – Ти здоженеш.

– Він уже й гроші підрахував.

– Ми вже бачили таких, що думкою багатіють.

– Купуй, Мусію, в пана п'ять десятин землі. Зразу господарем будеш.

А Мусій стояв мовчки й з приємністю посміхався. Потім знову повернувся до Гички:

– Передай німцеві, що Мусій діло взяв на себе. Коли я зможу здавати зайців?

– Хоч і сьогодні.

– Ні, сьогодні не можу, а за два дні, – трохи подумавши, сказав Мусій і похитався до дверей. Люди проводжали його кпинами.

Два дні їздив Гичка з села в село, скрізь спочатку здивовання, потім сміх і дотепи, ніби управителів посланець привіз не поважну пропозицію, а з'явився спеціально розважити людей. А коли повертався додому, то вже бачив по вибалках, порослих густим терновинням, по глухих місцях степу дядьків, розставляли вони пастки, капкани, хапки, довбали в мерзлій землі ями, розвішували петлі, вигадували всілякі способи, щоб упіймати того лякливого й обережного звірка. Але зайці відчували небезпеку й обминали її, тим паче, степ широкий, степ безмежний, є куди дітись, є куди податись. Вітер навівав на небезпечне приладдя кучугури снігу, вітер зривав порозвішувані петлі. Скільки люди не хитрували, скільки не мудрували, а впіймати живого зайця не довелось нікому.

Але швець Мусій одного дня прибрів до Карла Францовича з мішком за плечима й сказав:

– Два вже є. Гроші зразу платити будете?

До контори нагодило й Гичку, як ретельний службовик, він захотів перевірити, чи

зайці не мають якоїсь ганджі, зняв з Мусійових пліч мішок, потім заходився витягати звідти пручку тварину. Заєць верещав дитячим голосом і поки опинився в Гички в руках, то встигнув подерти Мусієві свиту, а службовикові здерти з руки шмат шкіри. На тому оглядини й закінчилися. Клянучи диких створінь, понесли їх до кошари.

Зустрів хлопчина бажаних гостей урочисто, з музикою, він ще здаля пізнав, що саме має довгий дядько в мішку.

- Зайців принесли? - запитав він.

- Та вже ж не поросят, - дивлячись на закривавлену на руці хустку, промимрив Гичка.

- Принесли, - глянувши на роздерту свиту, сказав Мусій.

- Оце добре! - задзвенів Васильків голос. - Давайте їх сюди.

Він схопив мішок, поставив на сніг біля своїх ніг і поліз досередини рукою.

- Ану ж, ну, - зловтішне дивився на хлопця Гичка.

- Пощупай їх, чи м'якенькі.

А Василько витяг зайця, пестливо притиснув до грудей, погладив по спині й посадив на сніг. Заєць повів вухами, дригнув задньою лапою, потягнувся, мов після сну. Витягнув Василько з мішка й другого зайця.

- А я вам сінця приготував, - мовив він до тварин.

- Тож біжіть до кошари, до кошари... Розвівши руками, хлопець погнав зайців поперед себе, і вони слухняно поплигали через розчинені двері.

Переглянулися Гичка з Мусієм, помовчали, ще раз подивились один на одного, і тоді Мусій спромігся сказати:

- Отакої...

- Еге ж... - мугикнув за ним і Гичка.

І вони притьма подались до маєтку. А внедовзі по тому причимчикував до Василька дід Данило.

- Що тут у тебе діється? - запитав він хлопця, що вже знову вгніздився на призьбі й вигравав на сопілці.

- У мене нічого не діється, - відповів Василько.

- Як же це нічого, - мовив дід Данило. - Прибігли до маєтку Гичка з Мусієм і такий рейвах здійняли, що земля загула. Кажуть вони наймитам, ніби ти заячу мову розумієш, і що не скажеш зайцям, те вони й роблять.

- То неправда, діду Даниле, - сказав Василько. - Не я розумію заячу мову, а зайці розуміють мене. А слухаються мене, бо так треба.

Підійшов дід Данило до кошари. Звірята довбуться в копиці сіна, вибирають смачніші стеблини. Аж сторопів старий. Але подумавши трохи, вирішив, що дивуватися не слід, на те ж Тарас і є Тарасом, щоб усе для інших неможливе, було у нього можливим.

І ніби так воно й треба, сказав Василькові:

- Худібка твоя, мабуть, зерно любить. Та не знаю, чого принести, вівса чи ячменю.

А Мусій щодня приносив до кошари по двоє й троє зайців. Звірята почувалися в

своїй новій оселі так, ніби тут вони й знайшлися, бігали, вигравали, умивалися, розгладжували кострубаті вуса і зовсім не хотіли помічати людей, тих людей, яких недавно оббігали десятими гонами.

Люди йшли до панської кошари не тільки з маєтку, але й із Семенівки, Перещипного, Горілої Клуні, з усіх довколишніх сел, куди добігала чутка про дива, що творяться в Номікосівці. Оглядаючи зайців, декотрі нишком хрестилися й шепотіли: свят-свят...

11. Повчальна розповідь про двох Тарасів

Гарної зимової днини прийшов дід Данило до Василька, одягнений у все чисте, святкове, мов перед сповіддю, посадовив хлопця перед собою за стіл і почав розповідати:

– Колись давно, дуже давно, жили в нашому краї, де й ми тепер живемо, наших дідів прадіди. Називався тоді край наш Україною, а правив нею гетьман, а це однаково, що цар у москвинів або король у поляків, чи султан у турків. Мав гетьман під собою велике військо із самих лицарів, і лицарі ті називалися козаками, стояли вони таборами й пильнували, щоб не наважився хтось із сусідів, або цар, чи король, чи хан, зазіхнути на землю нашу. А край-бо ж наш славився достатками й гараздом. Такої, як у нас, родючої землі нема ніде на світі. А люди наші працьовиті, а гетьман справедливий, то й не диво, що ніхто не знав злиднів, кожен почувався паном і господарем. Уміли наші люди жити, уміли й добро боронити, і ніщо так не шанували, як волю свою. Але заздрощі й пожадливість роз'їдали печінки цареві московському, королеві польському, султанові турецькому, хотілося б їм загарбати землю нашу з лісами непрохідними, степами просторими, ланами широкими, ріками в наших людей.

Отак і велося з віку по вік, доки не почав гетьманувати Тарас Перший. Розумний і хоробрий був гетьман Тарас, любив він край свій, любили і його люди, батьком називали. Аж дізнається якось Тарас, що заприятелювали між собою цар московський, король польський і султан турецький. Заклопотався від цих вісток гетьман Тарас, тяжкі обсіли його думи. Воювали попередні гетьмани із царством московським, із королівством польським, із султаном турецьким, і перемагали ворогів своїх, бо билися один на один. А гетьманові Тарасові доводиться виступати одному проти трьох. І скликав він раду народну, розповів усе й сказав:

– Сили наші, браття, не рівні. Надходить така година. Вогонь може пожерти наші статки-маєтки, діти можуть посиротіти, а жінки повдовіти, а козацькі голови покотитись по сирій землі. Але немає іншого нам рятунку, як битися до останньої шабляки й перемогти, а як не здолаємо ворога, то всім загинути.

І люди одностайно постановили змагатися й перемогти, перекували рала на зброю, приготувались до рішальної війни. І війна розпочалася. Але бачив гетьман Тарас – забракло олива для рушниць, пощербилися в козаків шаблі, поламалися списи, війська залишилось обмаль, та й те закривавлене, змучене й виснажене, надходила остання

година. І вихопив він із піхов криву шаблю, щоб і його спіткала однакова доля з козаками, літає він на коні, січе-рубає ворогів, аж задубіла рука йому. Тоді солдати царські підкралися нишком до гетьмана, накинули на нього аркан, стягли з коня й поволокли до самого царя. А цар їхній бородатий стояв на горбі, здалека спостерігав за рішальним побоевищем. Коли солдати поставили перед ним на ноги гетьмана Тараса, цар тоді й каже:

– Ти міг, гетьмане, скоритися мені. Був би ти в мене воєводою, розбили б ми з тобою і короля польського, і хана турецького, і добре б нам жилося. Тобі платив би я великі гроші за вірну службу. А ти не хотів скоритись. Тож відтепер уже нема України, зроблю я з неї свою московську губерню, турків і поляків також зітру на порошок, і пануватиму я на півсвіту.

І відповів цареві московському гетьман Тарас:

– Може, й запануєш ти, царю московський, над півсвітом і впровадиш у ньому неволю. Тяжкої долі доведеться зазнати нащадкам нашим у неволі вашій. Та прийде той час, коли серед невільників роду козацького знайдеться інший Тарас, і поведе він народ свій проти гнобителів, і впадуть кайдани, запанує воля, і засяє над землею нашою сонце українське.

А цар московський каже гетьманові:

– Зроблю я так, гетьмане, що люди твої забудуть, якого вони роду, забудуть і про тебе, тільки й думки в них буде про шматок хліба. А хто наважиться піднести голову, одразу ж буде зрубана. І щоб від тебе, гетьмане, сліду не залишилося на землі колись вашій, а тепер моїй, зараз солдати тебе сплять, а попіл твій розвіє вітер.

І схопили солдати гетьмана, прив'язали до старого дуба, і там в огні сконав він. Отож кінчилася війна, хто залишився живий – почали злазитись до своїх осель. А села ж які! – попелища, згарища й руїни. А люди ж які! – вдови та сироти, каліки та старі. А їх уже ждуть – не діждуться москалі, бо цар розподілив між панами та генералами все добро наше – і землю, і те, що на землі, і людей, щоб зробити їх кріпаками, щоб робили вони не на себе, а на московське панство.

Минуло і сто, і двісті років, і розмножилось людей ще більше, як було їх за гетьмана Тараса. Але ніхто в тих людях не пізнав би нащадків козацького роду, забули вони славних предків своїх, затуркані, залякані, в неволі народжувались, невільниками вмирили, і думали вони лише про хліб щоденний. І здавалося москалям, що вони вже назавжди приборкали українців, скорили їх навіки. Москалі певні були, що вже ніколи не з'явитися на упокореній землі новому Тарасові. А він таки з'явився. З'явився на світ Тарас Другий в біднучій родині кріпака, що працював шевцем у пана. Воно й не дивно. Сам Бог, коли треба було послати на землю свого Сина, то обрав йому на батьків теж бідних чесних трударів. Поки малим був Тарас, то нічим не відрізнявся від інших дітей, хлопець як хлопець, а підріс трохи, то прокинулась у нього до всього цікавість, про все йому треба було знати. У писарчукових дітей навчився грамоти, поперечитував їхні книжки, довідався з них такого, що й старі люди про це навіть уяви не мали. Вечорами до шевцевої хати сходилися кріпаки послухати мудрого хлопця. Про дивовижного

шевцевого сина дійшла якимись дверима чутка до самого пана. Захотілося панові побачити розхваленого Шевченка, і закликав він Тараса до себе. Погомонів з ним про це, про те, переконався, що хлопець справді кмітливий та меткий, і вирішив узяти його до себе за службу, чи подати щось, чи запалити люльку, чи наточити квасу, чи покликати когось. Діло припало Тарасові нетяжке, а головне, що пан мало коли сидів дома, або їде десь до сусіднього пана грати в карти, або полює, або й зовсім відрядиться до міста на тиждень, якщо й не на весь місяць. А книжок той пан мав багато, і Тарас читав досхочу, не марнував жодної хвилини.

І не минув ще рік або два, як Тарас уже знав, де які є царства, як там живуть люди і що взагалі діється на білому світі. І натрапив він на одну таку книжку, що в ній спочатку й до кінця було написано про нашу колишню Україну, про всіх її гетьманів, з Володимира Святого почавши й Тарасом Першим закінчивши, навіть стояли в тій книжці й слова, що їх сказав останній гетьман цареві московському. Отоді вже Тарас і збагнув, хто він такий і що доведеться йому діяти.

І трапилося так, що до Тарасового пана приїхав аж із столиці в гості інший пан, якийсь учений і розумний чоловік. Якось ненароком захопив він Тараса з книжкою в руках, призначеною на мудрих читачів. Почав пан з ним розмовляти, та й здивувався, бо Тарас хоч і в школах не вчився, а був розумнішим від багатьох учених людей. І збагнув той пан, що серед кріпаків Тараса залишати ніяк не можна, а треба забрати його до столиці, вивчити його в усіх вищих школах, зробити з нього пана і вірного цареві слугу. Опинився Тарас у столиці, прожив там багато років, перечитав усі книги й зробився найбільшим ученим серед усіх учених. І ніхто б не пізнав у ньому колишнього кріпака. Високий та статурний, довговусий та чорнобривий, одягнений у чорний сурдут, сорочка на ньому біла, як сніг, черевики завжди нові й блищать, пан та й годі. Поводився Тарас з усіма чемно й привітно, і ніхто не здогадувався, що діялось у його душі.

А душа Тарасова була не в столиці, була вона в ріднім краї, на Україні, днями й ночами думав він про те, як народові своєму повернути волю. І дійшов він висновку, що волю людям не можна дати, а люди повинні здобути її своїми руками. А щоб зважилися люди на здобуття волі своєї, треба пробудити свідомість їхню, щоб пізнали вони самі себе й чиї вони діти. На це ж не придатне ніщо – ні зброя, ні приладдя якесь, а тільки слово, таке слово, що від нього спалахне серце, просвітиться розум і пробудиться прага волі. І Тарас нишком від панів вибирав у таємних книжках потрібні йому слова і ночами складав з тих слів пісні, не такі, як то люди співають, коли їм хочеться повеселитися або посумувати, а такі пісні, що відроджують душу.

Багато людей на світі, і кожен має свою вдачу й своє серце. Тож довелося Тарасові складати й пісень багато, щоб ніхто не залишився байдужим, щоб на кожного знайшлося потрібне слово, яке дійде до серця. Уже й сивина заблищала Тарасові в чубі, поки довершив своє діло. А тоді дістав він мужичу одягу, торбу через плечі – й гайда з московської столиці до рідного краю. Дорога ж неблизька, поки дійшов, то так змінився, що не пізнав би його ніхто. Набув собі Тарас кобзу й почав ходити з базару до

ярмарку, з ярмарку до базару, скрізь, де збиралися наші люди, співає їм своїм голосом дужим, усі стоять – не ворухнуться, ловлять кожне слово кобзареве, високо здіймаються їм груди, міцно затискуються кулаки, а очі наливаються рішучістю. І де б не побував Тарас, там уже гуділо, як у вулику. Днями люди хоч і працюють на панів, а ночами сходились до гурту і тільки й розмов у них про волю, і тільки й думок про колишнє вільне життя козаچه та гетьманів славних.

І вже кружляли чутки, що той кобзар співучий не хто інший, як нащадок гетьмана Тараса Першого, і незабаром він закличе людність братися до зброї, і виборе нарід собі волю, утворить свою державу й обере на гетьмана цього ж самого кобзаря Тараса.

Схаменулися пани, дізнались, хто обсіває їх лихом, ще більше наперли до нас свого війська, розставили москалів на кожному роздоріжжі, хапали подорожніх, кобзарів і старців, кидали їх до в'язниць та буцегарень, сподіваючись таким чином упіймати осоружного їм Тараса. А в Тараса вже скрізь вірні друзі, знайшли йому у великому місті, у самому Києві, таку хату, куди б не заглянуло чуже око. І не такий Тарас, щоб сидіти, схрестивши на грудях руки, ті ж таки друзі дістали йому машину, що книжки друкує, працює він день і ніч, свої пісні перекладає на папір. І почали люди знаходити в себе у возах, у кишенях, за халявами і в пазухах книжки, що називалися "Кобзар", надруковані золотими буквами. Серед селян хоч грамотіїв і негусто, 110 та від "Кобзаря" не відмовлявся ніхто, хтось трапиться, що прочитає, а хто прочитає чи почує прочитане, то вже розум йому й просвітиться, така-бо сила в тих піснях. І панам новий клопіт, не лише треба шукати Тараса, а й нишпорити та вишукувати його книжки, а їх усе більшало та й більшало. Та хто знає, може, призначено Тарасові Другому діло своє тільки розпочати, щоб завершив його вже Тарас Третій, бо панські сіпаки винюхали-таки сліди до схованки, напали на нього й закули в кайдани.

Востаннє сказав Тарас панам, що оточили його з усіх боків:

– Бився з вами Тарас Перший мечем, і ви перемогли його. Підніс я проти вас слово, гостріше за меч і палкіше за вогонь, і ви змусили мене замовкнути. Але слідком за нами йде Тарас Третій. Візьме він у руки меч гетьманський, заспіває людність наша пісень моїх і, як хвиля морська, змие з лиця землі всю нечисть. А Тарас Третій уже недалеко, я бачу на синьому обрії постать його, я вже чую тупіт коня його, і звідти лине спів козацтва гетьманського.

Повернули й пани в той бік голови, куди дивився Тарас, але до самого обрію степ порожній. І зрозуміли вони, що слова його пророчі, і мерщій погнали коней на північ, у далекий Сибір.

З того часу за Тарасом замело й слід. Думали пани, що схопивши проводиря, легко приборкають і народ. Але слова Тарасових пісень, мов добірні зернята в ґрунті, попускали буйні паростки в селянських душах. Вірять люди, що Тарас ще повернеться й поведе їх здобувати волю. І цар московський збагнув, що насувається лихо, а щоб його уникнути, треба людям зробити якусь полегкість, щось їм дати таке, подібне до волі. І скасував він панщину, наказав панам, щоб вони кріпаків наділили землею. Зраділи люди з царської ласки, обіймалися, мов на Великдень. Та хіба ж і не зрадієш –

кожен матиме власну землю і власну хату, і куди хочеш їжджай, куди хочеш іди, нікого не питай. Ось вона, свята воля, про яку мріяли!

Як і обіцяв цар, нарізали пани своїм кріпакам землі, правда, потроху і яка гірша, аби могла родина прохарчуватись. Але тим не дуже люди переймались, надіялись на свої руки, адже за гроші можна землі прикупити в пана, а заробити можна також у пана, бо їхні маєтки мало що й поменшали, до того ж виникали ґуральні та цукроварні, заводи та копальні, і скрізь треба наймитів. У гонитві за карбованцем, затьмарені уявною волею люди забули про Тарасові пісні, утратили до нього шану, а пани з того скористалися, хитро й спритно вибирали його книжки, замкнули в залізні скрині й поставили біля них сторожу. Лежать вони там і досі, і нема до них доступу нікому, хіба самі пани заглядають туди, щоб упевнитись, що скарб той ніхто не рушив.

Дехто з селян справді зміг докупити земельки, а багацько йшло на заробітки до якономій і заводів, namножилося злидарів і здається вже їм, ніби так воно завжди було й ніколи не зміниться. Кілька років тому збунтувався був народ проти царя, гомону наробили, Боже мій! Вимагали землі і волі! А я дивився на все те, і мені боліло серце. Хотілося крикнути людям голосом, подібним до грому: пощо вам земля й воля царська! Здобуйте свою землю ріднесеньку, свою волю козацьку, оберіть собі гетьмана, і тоді у своїй хаті самі й господарюйте. Та хто ж бо слухав діда Данила. Послухають вони тільки Тараса Третього, самим Богом призначеного дати щастя народові своєму.

До хати вже вповзали фіялкові присмерки вечора. Ліс за вікном почорнів, мов обгорілий. На копицях хмар відбивалась багряна заграва, ніби після пожежі дотлівало згарище.

У печі погасло давно, і хата швидко охолоджувалась. Василько сидів скулившись, а щось на себе накинути не здогадувався. Хлопець почував себе так, ніби якісь злодії збираються обібрати його, забрати найдорожче, що він має. Хіба ж уперше чути Василькові пораду відмовитись від теплих країв? Та раніше люди робили це або з жалощів до нього, або через свою зневіру щодо можливості існування кращих умов життя. Дід Данило не гудить теплі краї, не розраджує, але розповіддю своєю обплутує хлопця, мов тенетами. Якби це був хтось інший, а не дід Данило, то Василько взагалі б його не слухав, але дід Данило – рідна йому людина, близька, як батько. А чи є такі діти, що кидають своїх батьків! Навіть Федько Близнюк і той схаменувся й повернувся додому.

Але відсахатися від свого наміру Василько не хотів, і сказав:

– Я, діду Даниле, Василь Дереза, міняти ім'я своє мені нема потреби. І піду я свого часу до теплих країв. І ви мене не переймайте. Тарасом я не був і не буду. Шукайте собі на Тараса когось іншого.

А дід, зовсім спокійний, ніби цих слів і сподівався почути від хлопця, мовив:

– Довелось мені зазнати панщини, потім сам господарював, перейшов життя, як довгу ниву, і нічогісінько не розумів, а ганявся за набутками та заробітками. Але одного разу впросився до мене недужий чоловік переночувати, кахикав він дуже, та й жив у мене до самої весни. Він хоч і з нашого брата, а вибився в учені люди й пішов

проти царя. За те кілька років карався в Сибіру. Приємна людина, умів розповідати, якщо кашель не заважав. Усю зиму той чоловік викладав нашу бувальщину. Я й не помітив, коли саме зробився інакшим, ніби наслухався Тарасових пісень. Ніщо вже мене не вабило, ні гроші, ні статки, а все думав про Тараса Третього, все ждав його, коли ж він об'явиться. Вік довікував, а надії не втрачав.

Хоч інколи й зневірявся, дивлячись на людей. За моєї пам'яті багато трудаків-господарів сходили ні на що й потрапляли в наймити до панів чи в робітники на заводи. А там усього сподівайся. Того скалічить, і він одягає старчачу торбу, той зіп'ється, той спокуситься чужим добром і потрапляє в злодії, той розледащиться і йде у волоцюги. Якщо й далі так піде, думалось мені, то попсується весь наш народ, а звідки ж візьметься Тарас Третій? Хто його виховає та виплекає? Адже він повинен любити людей своїх, мати совість чисту, мов сльоза щиросерда, мати янгольську чесність і козацьку правдивість та сміливість.

Але серце моє казало мені, що я помиляюсь. Хоч дехто й гине в наймах, іноді тілом, іноді душею, та без того не обійдешся. А придивися уважніше до людей, хоч і до селян, хоч і до наймитів, вони й побожні, і роботящі, подільчиві, співчутливі, голодному не відмовлять хліба, навіть віддадуть сорочку з себе. Десь серед таких людей і знайдеться Тарас, якого ти ждеш. І серце моє не обманило мене. І я повинен воздати хвалу Богові.

Підвівся дід Данило на затерплі ноги і, дивлячись у куток хати, мовив:

- Дякую Тобі, Господи, що ти зглянувся над нами й послав нам свого обранця, Тараса Третього, у вигляді хлопця Василя Дерези, царство небесне його благочестивим батькам. Амінь.

Старий перехрестив себе широким хрестом, схилився на коліна й уклонився чолом до долівки. Василько засоромився своїх слів, висловлених дідові. Навіщо було ображати старого? Адже він бажає добра людям, з давніх давен вірить у пришествя Тараса Третього і вважає, що цим Тарасом має бути Василько, то навіщо противитись? А може, все це так і є? А хоч і не так. Краще мовчки прислухатися до того, що старші кажуть.

- Ти все зрозумів? - спитав хлопця дід Данило, підвівшись після поклону.

- Ні, не все, - сказав Василько. - Чув я про козаків і раніше, але не таке. Кажуть, козаки й тепер є, а як селяни бунтували, то наїхало тієї козачні по селах, топтали вони кіньми людей і страшенно їх били нагаями. І в мого знайомого хлопця козак зарубав шаблею собаку Бровка.

- Ото ж бо воно й є, - мовив дід Данило. - Цар на всякі витівки вдавався, щоб морочити людям голови, з пантелику збивати їх, мовляв, дивіться, які вони сякі-такі козаки. А справді ж то ніякі козаки, то царське військо, назване козаками. Наші козаки не могли своїх людей топтати.

- Розумію, - погодився Василько. - Скрізь ошуканство й неправда. І я дивуюсь, діду, чому ви не хочете, щоб я вивів людей звідси, подалі від царів і панів на вільне життя?

- А далі що? - запитав хлопця дід Данило.

- А далі знайдеться якийсь цар або король та й завоює ваш теплий край. І станеться те саме, що з нашою Україною. І це ще не все. Якби такий край десь і був, де пустує

земля, і хліб росте на деревах, і в річках тече не вода, а молоко та мед, однаково, хлопче, мало хто пішов би туди з тобою. І знаєш, чому? Бо кожному народові призначене місце на землі самим Богом. Тому людина, де б вона не народилась, любить свій край, чи гарно їй там живеться, чи погано. Німці живуть у Німеччині, турки у Туреччині, французи у Французчині, і ніхто свого краю не кидає, бо не може покинути. А як і трапиться комусь залишити свою батьківщину, то сумуватиме за нею, поки житиме, і сум укоротить такому життя. Отож і треба, Тарасе, робити так, щоб наші люди не мандрували світами, а почувалися дома краще, як у теплих краях. Велике і тяжке перед тобою діло, Тарасе, така бо припала тобі доля. Спочатку підеш учитися до великого міста, до Катеринославу, Харкова або Одесу. Зібрав я дещо грошенят, вистачить тобі на всю науку.

– Та й за зайців пан заплатить п'ятсот карбованців,

– додав Василько.

– І станеш ти таким ученим, як Тарас Другий, – вів своєї дід Данило, ніби не дочувши хлопевої завваги. – І маєш ти дістатися до його пісень, похованих у залізних панських скринях. А там уже сам знатимеш, що тобі робити, бо я піду на спочинок вічний, ти ж будеш дорослою людиною. Я знаю, що людей ти своїх ніколи не забудеш, то не забуде і Бог тебе, і все буде гаразд. А тепер я можу йти калатати навколо маєтку. Тож на добраніч.

Провів Василько діда Данила до дверей, засунув їх на засув і заходився палити в печі хмиз. У хаті запахло солодкавим димом. А надворі брався мороз, померезжив він шиби, відгородив чабанську хату від широкого світу; затишно в ній, тихо, і напрочуд спокійно в хлопця на душі.

12. Прийшла справжня зима

Низько попливли над землею сірі важкі хмари. Клубочилися вони, гнані холодним північним вітром. Густий колючий сніг, здавалося, падав не з неба, а хвилями виринав із степових яруг і вибалків, вирував, мов ігрець, кушпелив між землею й небом, і тяжко було відрізнити, коли починався ранок, коли дніло й коли вечоріло. Бився вітер об стіни чабанської хати й болісно скімлив голосом голодного пса. Білими крильми шарудів по замерзлих шибих, ніби просився відігрітися на теплій печі.

Лихо тій людині, що захопить її несподівана хуртовина в полі. Блукатиме в білій сніговій темряві, поки знесилена не присяде спочити, холод обгорне її пестливим укривалом сну, і спатиме вона вічно. Сидять люди в хатах, вигріваються на теплих лежанках і черенях, прислухаються до розлюченого за стінами виття і снують повільні думки. Припинилися роботи навіть у маєтку пана Номікосова, виходили наймити з хати тільки в конечних потребах, щоб попорати худобу, внести палива чи води. Але дід Данило віхоли не убоювся, не годилося в таку неgodу залишати хлопця самого. Одягшись добре, він вийшов з маєтку й опинився зразу ж у сніговому вирі. Розлючений вітер жбурляв дідові в очі пригорщі снігу, колодою лягав під ноги, мов бичем бив під

коліна, шарпав за поли свити, і старий тинявся, заточувався, спотикався, одначе прямував навмання туди, де мала б бути чабанська хата. Ішов довго, уже й стомився, і степ знічев'я видався йому чужим, незнайомим, не надібав старий ні куща шипшини, ні терновника, мов замело їх кучугурами снігу, та хай би й замело, а куди ж подівся вибалок? Ні, мабуть, збочив дід Данило, узяв забагато праворуч. Але повернувши і в ліву руку, не знаходив нічого, що нагадало б, де він є.

- То ти мене водити збираєшся, бодай тебе...- сварився дід із кимось невидимим.

І відчув дід Данило, що сила його убуває, частіше зупинявся, а навколо нічого невидно, море снігу, свист і виття. І обпекла діда думка, що він може загинути. До смерті він завжди був готовий, і якби такий випадок з ним трапився в одну з минулих зим, то, може б, і скорився смерті; однаково її не обійдеш і не об'їдеш. Але тепер інша справа, тепер під його опікою хлопець, потрібний усьому людству, і ця думка змушувала старого напружувати сили, лізти через замети, провалюватися в снігові ковбані, виборсуватися з них. І раптом опинився старий біля лісу, в затишку, гудуть дерева, гойдається їхнє біле верховіття.

- Еге, та мене заволокло аж до Сухого Клину, - пізнав старий місцевість. - Дивина, тримався півдня, опинився ж на півночі!

Верстов із п'ять довелося повертатися дідові Данилові лісом, але де й сили набралось, увихлявся між стовбурами дерев з парубоцькою спритністю. На схвильований ліс лягав каламутний присмерк вечора. Поки дійшов до чабанської хати, уже потемніло зовсім. Через шиби вікна просвічувався блідий вогник каганця.

- Ще не спить, жде мене Тарас...

А Василько й справді ждав діда Данила цілий день, був певний, що старий не убоїться завірюхи, та й хотілося хлопцеві, щоб він прийшов, було б добре з ним погомоніти за такої негоди, коли моторошно навіть визирнути у вікно. І саме як це думав Василько, у двері щось гучно застукотіло.

- А таки прийшов! - кинувся зраділий Василько до дверей.

Разом із вітром і снігом у хату ввалилося щось незнайоме, вкутане по самі очі башликом, все обмерзле, зашкарубле, подібне до опудала, забутого на городі. Василько кинувся допомагати прийшлій людині роздягтися. Спільними зусиллями стягли з плечей лантух, потім і верхню одягу. Прихідько стомлено сів на ослін. А Василько тим часом оглядав свого гостя, намагався здогадатися, хто він такий і чого сюди прибився. З усього видно - нетутешній. Одягнений у все куповане, чоботи на ньому шеврові, коли б не святкові. Але руки не панські, з широкими долонями, мозолясті, а пальці куценькі. Та й сам він куценький, проте кремезний.

Трохи спочивши, гість витяг із кишені пачку цигарок і закурив.

- Ну й ускочив я сьогодні в халепу, - сказав він, уже твердим кроком ходячи по хаті.
- Де мене не таскало! Двадцять верст здалися довшими, ніж обійти навколо світу.

Василько придивився й до його очей. Якись глибокі вони, пронизливі і, здається, насмішкуваті. Вимірюючи хату, гість дивився собі під ноги й казав:

- Пробач, братіку, що я до тебе вдерся в хату, не спитавши твого дозволу. Розумію,

це недобре. Але ж повір мені, я був цілком тямку втратив. Оце тільки до пам'яті приходжу. Тож почнемо знайомитись. Зовуть мене Семеном. За фахом я залізного діла майстер. І слюсар, і механік, і коваль, і що хочеш. А за вдачею перелетний птах, ніде не можу зігріти собі місця. Якось так стається, що або мені місце оприкріє, або мене у три вирви витурять. Востаннє мене вигнали з роботи за мій довгий язик у Катеринославі. І саме під гарячу руку набіг на мене з якономії Номікосова якийсь жевжик на прізвище Мичка, Гичка, Теличка чи щось подібне, 119 наймає мене за коваля, умови дає можливі. Я й погодився. Ще по якономіях мене не тягало, думав я, подивлюсь, чим там дихають люди.

Коваль Семен загасив пальцями цигарку, недокурочок кинув у піч і знову пішов по хаті.

- Знаєш, братіку, я міський пацюк, - казав він далі.

- Степова стихія мені чужа. Саме тому я й ризикнув у хуртовину вирушити пішки за двадцять верст до якономії. На станції люди відраджували, запрошували до себе перебути негоду. А я, мов кавказький осел, упертий, і слухати не схотів. Отож і спокутував, ще б трохи - і пиши пропало. Як хочеш, братіку, а далі йти сьогодні я не можу. Пускай ночувати. Де я шукатиму того Номікосова з його Тичкою чи Мичкою? Чи не так, га?

Василькові цей коваль Семен сподобався.

- Про мене, дядьку, ви хоч і зовсім у мене залишайтеся. Місця вистачить.

- Дякую, братіку, - аж тепер уважно оглянувши хату, мовив коваль. - Мені здається, що тобі тут не тісно. З ким же ти бурлакуєш, друже?

- Сам, дядьку. Найнявся я до пана Номікосова зайців пасти. То він і дозволив мені жити в цій хаті біля кошари. Тут до маєтку, як за погоди, то нічого й бачити. А з маєтку мене щодня відвідує дід Данило, дуже милий чоловік. І годує мене він. Сьогодні його не було. Куди ж у таку віхолу витикатися з хати! Та куліш я ще маю. Ось ми з вами зараз і попоїмо.

А вітер, ніби почувши, що про нього згадали в хаті не зовсім похвально, закружляв навколо неї, мов танцював божевільний танок, з реготом, свистом, несамовитим тупцюванням, і від його сваволі тремтіли стіни, мов у пропасниці.

- Кулешику, кажеш, братіку? - збайдужівши до того, що діялося надворі, мовив коваль. - Гаряченький кулешик мені аж ніяк не зашкодить. І кажеш, що тут недалеко маєток того самого Номікосова з його Тичкою? Це чудово! Принаймні ще й завтра не доведеться лазити по кучугурах. Я вже накуштувався цієї приємности. А що ти сам тут бурлакуєш, то це паскудно. Твій пан, не кажучи поганого слова, справжнісінька свиня.

Поставив Василько на стіл горщик з кулешем, а коваль розв'язав свій лантух і почав витягати сорочки, молотки, якесь зубилля, терпуги, шматок ковбаси, декілька невеликих булок і купу книжок.

- То ви й грамоти вмієте, - сказав Василько із заздрістю в голосі.

- О, братіку... - почав був коваль.

- Я, дядьку, не братік, а Тарас, - завважив хлопець.

- Ого, то ти Тарас! - захоплено промовив Коваль.

- Гарне ім'я! Отож, братіку Тарасе, книжки, якщо хочеш знати, - моє щастя і мій клопіт. Саме книжки й зробили мене непосидючим і терпким на язык. Одначе, не шкодую. А ти, мабуть, і досі ще не навчився грамоти?

- Не вмію, - чомусь спаленівши, признався Василько.

- Нічого, - потішив коваль. - Якщо я тут утримаюсь, то навчу тебе читати й писати.

Коваль перерізав ще невідталу ковбасу навпіл, кусок подав хлопцеві, а сам присів до кулешу.

- А про Тарасів вам не доводилось читати? - після деяких вагань наважився таки Василько запитати коваля.

- Про Тарасів? Про яких Тарасів?

- Був колись гетьман наш український, Тарас Перший, - пояснив Василько. - Потім був і Тарас Другий, із шевців, що пісні писав людям.

Коваль від здивовання поклав ложку на стіл, пильно видивився на хлопця і, усміхнувшись, сказав:

- Були у нас, братіку, різні гетьмани. А найславетніший з них Богдан

Хмельницький. Доводилось мені читати про одного Тараса, козацького отамана. Гарна книжка, читаєш і думаєш, що й ти козак, і ти в Тарасовому війську. Одначе, гетьманом Тарас Бульба не був.

- Як це не був! - схвилювавшись, схопивсь на ноги Василько. - Може, ще скажете, що й не спалили його живцем на вогні?

- Спалили, братіку, спалили, - примирливо мовив коваль. - Та до гетьмана він не доріс.

І тоді Василька осяяла радісна думка:

- А ту книжку хто писав? Пан якийсь, чи ні?

Коваль знову відірвався від кулешу.

- Писав хоч і пан, - сказав він, - та не втому діло...

- Еге! - вхопився Василько. - Саме в тому й діло! Отак пани вам усе й напишуть, як воно справді було! Ви не чули, що вони зробили з Тарасом Другим і його піснями?

- Якого Тараса Другого? Це ти так називаєш Тараса Шевченка?

- Еге ж, Шевченко він.

- Про нього, братіку, вся Україна знає. За свої вірші і постраждав він, жорстоко постраждав. Василько переконався, що коваль Семен знає все, як і дід Данило. І вже вони обидва були йому близькими й рідними.

Тим часом коваль кінчив вечеряти, струсив з колін крихти, повкладав до лантуха своє майно, потім підвівся, широко розвів руки й позіхнув.

- Тепер на піч, дядьку Семене. Там тепло й просторо.

Не встиг коваль і влягтися, як відразу захропів. Надворі вже споночило. У хаті блимав каганець, під полом настирливо шкребла миша, а за стінами стоголоса вила віхола.

І аж тоді дід Данило доплентався до чабанської хаті; вітер щосили штурхонував

старого через поріг.

- Тьху на тебе! - зачинивши двері, плюнув він до порогу. - Такої притичини ще мені не траплялось.

- Ви б трохи тихіше казали, - підійшовши до діда Данила, пошепки промовив Василько. - У нас на печі коваль Семен спить.

- Гаразд, хлопче, гаразд. - зашепотів і старий. - А що ж то за коваль такий?

- Цей коваль найнявся до нашої якономії й пішки йшов від станції та сюди й потрапив. І що то за людина! Книжки має! І все-все знає! І про Тарасів, і козаків, і про пісні Тарасові, ніби ви й йому розповідали.

- Ви багато гомоніли?..

- Ні, діду...

- Ой, Тарасе, не будь перед чужими людьми ховзкий на язик.

- Нічого, діду, - заспокоював хлопець. - Коваль Семен - свій чоловік.

- Свої, буває, коні водять. Та нічого, побачимо. Дід Данило дещо перекусив. Потім полягали спати.

Вітер ніби знав, що за стіною на теплій печі лежать і ніжаться люди, і, за своєю злосливою вдачею, з розгону щосили вдарявся пружкими грудьми в стіну, 123 хижка тремтіла, кректало й рипіло у зв'язках дерево. Одбігав вітер у поле і знову налітав на хатину, всю ніч лютував, поки не виснажився остаточно і над ранок ущух.

Василькові звечора щось довго не спалось, все прислухався до того, що діялось надворі, зате ж, як заснув, то пролежав у небутті майже до обіду. Не чув, коли повставали дід Данило з ковалем Семеном, не чув і їхньої довгої й цікавої хлопцеві розмови. Але кінець її він підслухав.

- А я вам кажу, дідусю, що відкладати до осені не можна, - переконував коваль старого. - Хлопець-бо втратить ще один рік. Отож дам я вам адресу гарних людей в Одесі. Люди вони не багаті, робочі люди, а приймуть вас, як рідних, до школи хлопця влаштують.

- Воно ніби так, однак Тарас до осені звідси не піде, поки не випасе зайців, - казав дід Данило.

- Знову мені ті зайці! - підвищеним тоном мовив коваль. - Я до вас поважно, а ви все з жартами. Думаєте, як я заводянин, то тільки в залізі й розуміюсь. А я, коли хочете знати, запеклий мисливець. Доводилося полювати лисиць, зайців, стріляв дрохов, бив куріпок. А ви мені в очі дим пускаєте. Зайців пасе Тарас! До школи везіть його! Хлопець допитливий. Може вибитись на широкий шлях у житті. А ви його тримаєте в цій пущі. Та ще й кажете, що гроші маєте заробити! Гріх берете на свою душу.

- Не беру я гріха на свою душу, Семене, і не жартую з тобою, а кажу те, що воно є. Найнявся Тарас пасти зайців до наступної осені, сто штук за п'ятсот карбованців. Це ж гроші, Семене!

- Таких дурних панів ще не траплялося, щоб хлопцям давали по п'ятсот карбованців.

- Та й хлопців таких ще не було, щоб зайців пасли.

Щоб припинити суперечку, Василько зліз з печі.

- Здоров був, - привітав його коваль. - Як спалося?

- Добре спалося, дядьку Семене. - Ще б лежав, та треба до зайців навідатись.

Коваль похапливо обмацував свої кишені, шукав коробок з цигарками, а знайшовши, закурив і підвівся на тверді ноги.

- Пробачте мені, приятелі, - казав він. - Тут якесь непорозуміння. Адже в нас трохи не кожен повіт і на тварин, і на речі має свої власні назви. То, може, ви кроля і називаєте зайцем? Зрештою, що ж тут дивного? То ж одна родина. Але залишмо це. Мене цікавлять не зайці твої, Тарасе, а твоя особа. Дізнався я, братіку, від діда Данила, що підеш ти вчитись. Це діло! Вчися, братіку, нам дуже потрібні вчені люди.

І не певний себе, не знаючи, що з ним станеться за тиждень, навіть завтра чи й сьогодні, він витягнув з кишені записничок, розбірливо написав адресу своїх одеських друзів і дав дідові Данилові.

- Дякую, - ховаючи папірець за підшивку шапки, мовив старий. - Може, й справді знадобиться.

- Ні за що, - відповів коваль. - Напевно пригодиться, аби не барилися тут.

А Василько був уже надворі. Куди не подивись, самі кучугури, і все блищить, сяє, кожна сніжинка просякалася соняшним промінням і перетворювалася сама на малесеньке світило. Сніг під ногами рипів. А зайцям у кошарі байдуже до всього, бавляться, скубуть сіно, борсаються в снігу, що місцями через щілини понадувало, розважаються.

Незабаром дід Данило привів до кошари коваля.

- Дивись уважно, - сказав старий. - Що це за птахи? Зайці чи кролі?

Коваль, зачудований, знизав плечима.

- Та ніби зайці. Але ж зайців свійських не буває.

- А вони і є дикі, - посміхався дід Данило.

Коваль також засміявся й хитрувато підморгнув оком, мовляв, кажіть комусь іншому, а не мені.

- Поки що до побачення, заячий пастуше! Дякую за гостинність. І вам, діду Даниле, на все краще. Піду до свого Гичка приймати на себе ковальські обов'язки. У кузні я почуватимусь краще, ніж серед зайців. Ач які, здається, і вони вже кплять із мене.

І коваль вийшов з кошари.

- Не вірять, - сказав Василько, коли вже не чуто було рипіння снігу під ковалевими чобітьми.

- Заводянин, - сказав дід Данило. - Життя їхнє таке, що вірити дуже не доводиться. А чоловік він цікавий. Тільки не затримається тут, не призвичаїться. Потягне заводянина до стукоту-грюкоту, до гармидеру міського. Тиша степова дратуватиме його. А шкода, коваль - гарний бесідник. Наймитам він був би знахідкою.

Увесь день дід Данило з Васильком відкидали від хати сніг і прорізали в наметах

стежки. А надвечір до кошари прибрів з мішком за плечима перещіпнянець дядько Паляничка.

- Приймай, хлопче, і від мене зайця, - витираючи рукавицею спітніле чоло, сказав він Василькові. - Не все ж носити Мусієві та Мусієві, царство йому небесне...

- А що з дядьком Мусієм? - стривожено запитав Василько.

- А що ж, як не замерз, - збиваючи рукавицею з чоbit сніг, мовив Паляничка. - Ще позавчора він пішов на зайців та й не повернувся. Ранком сьогодні Мусііха наробила лементу на все село. Посходилися селяни до збірні, гомонять, той те, той се, один каже, що треба йти в поле розшукувати Мусія, інший відраджує й запевняє, що Мусій як не в Покровському, то в Горілій Клуні лигає горілку. Отоді й подумав я, що який не був Мусій, а все ж хрещена душа, піду, вирішив я, повештаюся степом, знайду - не знайду, а хоч совість свою очищу

- І очистив-таки? - глузливо запитав Паляничку дід Данило.

Паляничка гучно ляпнув себе рукавицями по кожусі.

- І скажіть, як воно сталося, - розповідав він. - Вийшов я за село, підходжу до кислиці, що росте, може, знаєте, позаду вітряків, гульк, а під кислицею щось ряботіє. Я туди, так і є, він, сіромаха, до половини заметений снігом. Приторкнувся я до Мусія, а він давно вже задубів. Поклав я його, скарлюченого, на замет. А в ямі, де він сидів, і торба його з харчами, і пляшка з-під горілки, трішки ще й на дні залишилось. Допив я горілку за спокій душі небіжчика, коли чую, щось у снігу ніби шарудить. Копнув ногою, а там мішок із зайцем. Що ж, не вдалося врятувати Мусія, то врятую хоч зайця. Моя знахідка, мої й гроші. То куди ж вам його діти, в кошару?

Василько взяв мішок і відніс змучену тварину до заячого гурту. А дід Данило презирливо дивився на задоволеного Паляничку, міряв поглядом з голови до ніг, але не сказав нічого.

13. Свого доправляйся, чужого цурайся

Зустріли коваля Семена в маєтку привітно, Карло Францович навіть потиснув йому руку й пообіцяв з часом підвищити платню, а Панько Гичка примістив його хоч і в наймитській хаті, проте в окремій кімнаті, з ліжком і чистою постільною білизною.

Першого дня коваль Семен до роботи не ставав, лише побув у майстерні, познайомився там з робітниками, досить похмурим старим ковалем Раком і його молотобійцем, веселим парубком Спиридоном. Власне, ці двоє робітників і були справжніми ковалями, вони саме наварювали лемеші та відтягали чересла, завжди роботи мали досить, але поралися з нею вчасно і нового коваля на допомогу собі не потребували. Семенові не доведеться ковалювати, обов'язки його досить складніші, він має бути механіком, ремонтувати двигун, косарки, снопов'язалки, молотарки та інший реманент, що з ним ковалі звичайні ради не дадуть.

- А раніше ж якось давали раду? - запитав майстрів Семен.

- Не давали, - мугикнув коваль Рак, колупаючи вугілля в горні.

- Раніше у нас був такий майстер з Єлисавету на прізвище Цвіркун, - хитаючи ручку міха, пояснив молотобієць Спиридон. - Та втік. Він любив вечорами гомоніти з наймитами. А Гичці це не подобалось. Гичка вважав його за бунтівника. І привів був урядника, щоб заарештувати того Цвіркуна. А Цвіркун не в тім'я битий. Крутнувся і вже нема, як крізь землю провалився. Перевернули весь маєток, шукаючи, а не знайшли.

- І що ж той Цвіркун, справді був бунтівник? - запитав молотобійця Семен.

- А хто ж його знає, може й бунтівник. А головне, що не любив Гичку і в очі йому казав, що він панський прихвостень, лакиза, падлюка, негідник, мерзотник, наволоч і провокатор.

- І Гичка не погоджувався з цим? - спитав Семен.

- Страшенно сердився за провокатора, кричав на всю пельку, що він чесно служить Богові, цареві й батьківщині.

- Досить уже, - сказав коваль Рак молотобійцеві. - Бери молот.

Увечері коваль Семен посидів з наймитами в їхній спільній хаті, там же крутився серед молоді й Гичка. Наймити балакали про свої болючі селянські справи, у когось уже дома отелилась корова, у когось дитина хвора, ще, не дай, Боже, помре, у когось курка почала співати, як півень, і кожен цей випадок викликав у наймитів цікавість, зразу ж пригадувались інші подібні випадки, що від них Семенові нестерпно хотілось позіхати.

А ранком, щойно благословилося на світ, коваль Семен у козушку, з лантухом за плечима помандрував до залізничної станції. Виходячи з подвір'я маєтку, він зустрівся з дідом Данилом.

- Чи варто було так далеко забиватися, щоб тільки переночувати? - сказав йому старий.

- Варто, діду, бо я приніс вам адресу моїх одеських приятелів. Обов'язково ж приведіть свого Тараса.

- Восени прийдемо, Семене.

- То в Одесі побачимось, діду. Вітайте хлопця. Прощайте.

І Гичці довелося знову їхати до міста, шукати нового майстра. Василько шкодував за ковалем Семеном. Мріялось хлопцеві, що ось покінчить він поратися з зайцями й почне вчитися в коваля, і до осені напевно вже вмітиме читати й писати. Але коваль покинув маєток, з навчання нічого не вийшло, та й з зайцями знову ж клопіт, ще до сотні бракує немало, сорок вісім голів, а дядька Мусія нема в живих, то нема й ловців. На Василькове прохання дід Данило пішов до управителя.

- То як же воно буде? Хлопцеві зайців треба!

- А де ж я візьму, - виправдувався перед старим Карло Францович. - Хіба Мусія відморозити.

- То вже ваш клопіт, паночку.

- Скажи хлопцеві, хай трохи зачекає. Я щось вигадую, - пообіцяв управитель.

А вигадка управителя була не надто мудра, він вирішив цей клопіт перекласти на

Гиччину голову, молодшу й спритнішу.

Вислухавши управителя, Панько Гичка сказав:

- За цю справу доведеться взятись мені особисто.

- Підеш сам ловити?

- Ні, Карле Францовичу, досить нам полювання. Я розжену тих зайців, що в кошарі, а пастуха доручу залізничникам, щоб завезли його аж до Харкова чи Ростова, і на тому кінець.

- Це не піде, Гичко.

- Піде! - запевняв Гичка. - Якщо я берусь, то на півдорозі не зупиняюсь. Як треба буде, то не заважаюсь підпалити і кошару, і хату. Хай іде все за вітром.

- То роби, - погодився управитель - Роби, та не наклич на наші голови лиха. Позбавиш мене клопоту з зайцями - матимеш сто карбованців.

- Сто п'ятдесят і ні копійки менше.

- Хай буде й так. Але попереджаю, що за наслідки відповідатимеш ти. Моя хата скраю, я нічого не знаю.

І темної ночі Гичка взяв з собою двох вовчурів, Лютру й Цербера, і повів їх до кошари. Собаки слухалися свого господаря, не гавкали, не скавулили, вони передчували, що всі свої властивості ще встигнуть проявити тоді, як почують перед собою ворога й одержать наказ кинутись на нього. Коли Гичка розчиняв у кошарі двері, йому здалося, ніби щось переливчасте просвистіло, птах якийсь або що. Але які взимку птахи, учулося та й годі. Він узяв собак усередину в кошару, і 30 темно там, як у льоху, навпомацки повідстібав ланцюги від нашийників і сказав собакам розігнати зайців. Собаки ніби зникли, але на нього зразу ж з усіх боків щось накинuloся, шматувало на ньому одержу, рвало тіло, гризло, кусало, дряпало, і Гичка, відбившись від тварин, з несамовитим „Рятуйте! Гвалт! Рятуйте!“ - ледве вискочив надвір і щодуху погнав у поле. І не догнали б тоді його ні коні баскі, ні хорти, ні ластівки, біг, скільки вистачало сил, поки не зашпорталися ноги й не впав, устрягши головою в сніг, сподівався що зайці його знову обляжуть і загризуть остаточно. Але вже більше ніщо не чіпало, і, очунявшись, поплентався він до маєтку.

А на ранок з костуром у руці із своєї хаті ледве дошкунтильгав до управителевої контори, обмотаний увесь білим ганчір'ям, самий ніс визирав на світ Божий та одне око підсинене.

- На мені живого тіла не лишилось, - трохи не плачучи, скаржився Гичка управителеві. - Як вони мене кусали! А Лютру та Цербера напевно загризли на смерть!

- Хто це - вони? - не розуміючи, про кого мова, питав управитель.

- Та хто ж, зайці!

- Зайці! Лишенько! Дожилися! Людей їдять! Собак їдять! Що ж воно робиться!....

- Як вовки, гризуть, - додав Гичка.

- Я буду писаги Галактіонові Калістратовичу, хай або мене звільняє, або Тараса, - казав управитель.

- Пишіть, хай звільняє, - розчулено мовив Гичка...

Увесь маєток уже гомонів, мов потурбований вулик.

Поспішив прийти до Василька й дід Данило, приніс йому їсти й надзвичайну новину.

- У нас щось трапилось, - сказав він хлопцеві. -

Гичка побитий, мов сніп, а синій, як печінка. Каже, ніби впав з горища. А люди не вірять. Подейкують, нібито дали йому чосу коваль Семен з отим попереднім майстром Цвіркуном. Ніби помстилися за кривду.

- То не ковалі, а панські собаки його пошарпали, - сказав Василько.

- А ти звідки знаєш? - здивувався дід Данило.

- Бо бачив.

- Бачив?!

- Еге ж. Чогось мені довго не спалося, сидів я біля вікна та думав, як воно буде в тому Одесі. Коли бачу, щось сунеться до кошари, і два собаки з ним. Еге, міркую, зайців моїх хоче подавити. Але того не може статись. Я тихенько сказав собакам, щоб зайців не займали, а господаря свого провчили, як шкодити, та нагнали звідси. Собаки його й насіли. Я не знав, хто в гості до мене приходив. Думав, хтось із перещіпнян чипокрівчан. А воно Гичка. І чого він прителющився - не розумію!

- Знівечив ти його, хлопче, як Бог черепаху.

- То не я, а собаки його, - виправдувався хлопець.

- Але він тобі цього не подарує. Мстивий він.

- То правда, - мовив Василько. - Від Гички всього можна сподіватись. Та не встигне він нічого уброїти. Зайців я розпущу на волю. Хай собі гуляють, де хочуть. Яке ж воно їм життя в кошарі! А коли треба буде - знову скличу. Та це не скоро, аж восени, як пани поз'їздяться.

Подумав дід Данило та й каже:

- Як уже на те пішло, хлопче, давай ми з тобою заберемо в управителя гроші і за тих зайців, за яких він ще не платив. Наскликай з поля зайців, скільки ще не вистачає, а я піду до нього й скажу, ніби то я наловив. Однаково німцеві, кому платити. А в місті нам кожна копійка знадобиться, місто не любить безгрошівних.

- Ні, діду Даниле, - поміркувавши над пропозицією цією, відповів Василько. - П'ятсот карбованців від пана Номікосова я візьму, бо така наша з ним умова. А шахраювати нам не личить.

- Отаким завжди будь, Тарасе! - похвалив хлопця дід Данило. - Свого доправляйся, чужого цурайся.

І одного гождого ранку, коли на небі не було жодної хмариночки, а з-за лісу показалося величнесонце і під його промінням засяяв, мов спаленів, сніг, защебетали синиці, зацвірінькали горобці, тоді Василько вивів із кошари своїх зайців, посідали вони навколо хлопця, нашорошивши гострі вуха, а ві витягнув з-за пазухи сопілку й загравав:

- Зайчики, мої братчики, друзі мої милі, біжіть зараз в ліси та діброви, в байраки та вибалки, в степи та поля, живіть, як вам хочеться, і бійтеся та стережіться людини, бо часом вона лихо коїть, сама не знаючи, навіщо, тож біжіть і до побачення...

І закурився за зайцями сніг, проводив Василько їх ласкавим поглядом, постояв, поки не зникли вони всі до одного, а тоді повернувся до себе в хату, ліг на піч і ще раз заснув спокійним сном. А за день чи за два люди в маєтку вже знали, що в кошарі ні одного зайця не залишилося, напевно повтікали, і заячий пастух тепер сидить та сумує, плакали його грошики, опинився, як баба з розбитими ночвами, то бо. воно й є, що розумний думкою не багатіє. Наймитам подобалося, що хлопцеві не доведеться одержати від пана купу дурних грошей, щойому треба буде злидарювати не менше, як злидарюють вони. Дивувало їх хіба те, що дід Данило ні трохи не переймався хлопцевим нещастям, ходить собі та загадково посміхається.

Довідався про цю радісну йому подію й Панько Гичка, і зразу ж пошкандибав до управителя.

- Нема ні одного! Як віником вимело! - засапавшись, вигукнув Гичка в конторі перед управителем.

- Привчайся, Гичко, розповідати спочатку, - повчально мовив Карло Францович.

- А це все зразу, і початок і кінець. З кошари всі зайці повтікали.

- Так, це гарна вістка, - сказав управитель і від задоволення обома долонями погладив своє черево. - А як же воно сталося?

- Як сталося - не знаю, бо там не був. Та то й байдуже. Головне, що вже не доведеться нам голови морочити з тими зайцями.

- Ти впевнений?

- Цілком!

- А я ні. Після того, що довелося зазнати біля чабанської хати мені, і після того, що трапилося там з тобою, легковажити не можна. То не випадки й не збіг обставин. За тим щось нам незрозуміле криється. Тож треба бути обачними.

- А на мою думку, Карле Францовичу, треба того заячого пастуха разом із його опікуном замкнути в чабанській хаті і вікна позабивати дошками, щоб не повтікали, і тримати їх під замком, аж поки приїде пан Номікосов. Тоді їх добре відшмагаємо батогами й проженемо звідси.

- Якщо це правда, що зайці розбіглися, - відповів запальному Гичці управитель, - то це дуже добре. І мені б хотілося, щоб слідком за ними побіг і їхній пастух. І якщо побачиш, що він залишає нас, то побажай йому щасливої дороги. Тож попереджаю тебе, Гичко, хлопця не чіпай, удавай, що нічого не сталося.

- А все ж, Карле Францовичу...

- Досить, Гичко. Поводься так, як я тобі наказую.

Трохи охоловши, Гичка вже був і радий, що управитель не погодився з ним, інакше знову довелося б мати справу із заячим пастухом, а тут ще й стара халепа не загоїлася.

Ні, обережність людині аж ніяк не шкодить.

14. Від весни до свята мученика Галактіона

Довга й дошкульна зима таки минула, пригріло сонце, розтав сніг, уквітчалися дерева й увесьденечки дзвеніли невидимі жайворонки. Почалися польові роботи, наймити

ранком виїздили в поле орати, сіяти, потім уже й косити трави, полоти, а там і хліба дозріли, зайшли жнива, поверталися до маєтку люди пізно, стомлені, повечерявши, зразу ж лягали спати по закутках подвір'я, на возах, на траві, просто неба.

Про зимові пригоди із зайцями потроху забувалося, хіба інколи ще, як вискочить куций десь із- під ніг, то хтось жартома свисне вслід і скаже:

- Потяг на хвості п'ять карбованців.

Василько рідко коли ночував у чабанській хаті зникав часом і на тиждень, і на два, і дід Данило не раз турбувався, щоб хлопець, бува, знову не надумав податися до тих своїх теплих країв. Але Василько таки з'явився, обіпраний співчутливими руками, облатаний і викупаний, охоче розповідав дідові Данилові, де він бував, що чував і що довелося бачити. А бував він у багатьох селах і хуторах, що лежали за десять чи й п'ятнадцять верст від маєтку Номікосова, набув тамдрузів і приятелів серед місцевих хлопців, скрізь уже знали, що він, Тарас, чекає на пана із столиці, і, як пан з ним розплатиться, то він піде з дідом Данилом в Одес учитися. Про теплі краї Василько вже не каже нікому, а розповідає про Україну та її гетьманів, і люди слухають його й стверджують, що так воно й було, і так воно ще й буде, дай Боже, дожити до того щасливого часу.

Уже надходила й осінь, з польовими роботами покінчено, зайвих наймитів звільнено, залишилися ті, що потрібні в господарстві на зиму. Дівчата вже чепурили покої панського будинку, готувалися до зустрічі гостей. Управитель часто їздив і до Єлисавету, і до Одеси, і до Миколаєва, іноді сам, іноді з Гичкою, із станції приходили хури напоїв, добірного харчу, солодошів і ласощів. Усі в маєтку метушилися, квапилися, мов на пожежі. Першими із сторонніх людей прибули музики, всі в довгих, але легких пальтах, укапе люхах, і в кожного в руках потертий футляр із струментом. А за музиками почали прибувати й гості.

Як і завжди, пан Номікосов прибув із своїм другом Протопоповим, помітно постарілим і схудлим. Дорога стомила його настільки, що довелося підтримувати під руки, допомагати вийти сходами на другий поверх будинку. Одначе, за ніч Протопопов відсвіжився, ходив покаями без чужої допомоги, а спіткавши управителя, поручкався, про те-се поговорив з ним, навіть не забув і про заячого пастуха.

- Програли ви заклад, Платоне Аркадійовичу, - сказав йому управитель. - Накупили ми Тарасові сто зайців, сподівалися, що з того щось станеться, якась дивовижа. А вийшов пшик. Зайці порозбігалися, та й пастух кудись подівся, либонь, утекло стерво.

- Дуже приємно чути ваші слова, Карле Францовичу, - висловив своє задоволення Протопопов.

- З приємністю заплачу Галактівнові Калістратовичу тисячу карбованці. Я радий програшеві. Навіть на душі полегшало. Але ви мовчіть, Карле Францовичу. На бенкеті в честь іменинника цей виграш буде Галактіонові Калістратовичу сюрпризом Чудово! Але - таємниця! - І Протопопов, конфіденційно моргнувши оком, приклав до своїх уст вказівний палець.

Ця розмова з Протопоповим збентежила управителя. Він уже давно забув про того заячого пастуха, навіть не знає, чи хлопець справді втік, чи ще й досі тут вештається. Запитав про це Панька Гичку. Ні, хлопець нікуди не тікав, а тиняється по навколишніх селах, хоч часом навідується й до чабанської хати.

- Що ж йому тут треба? - здивувався управитель.

- Дітись нікуди. А ми, ж годуємо, - сказав Гичка.

- А мені здається, що не харчі його тут тримають,

- мовив управитель. - Тож пам'ятай, Гичко, якщо той хлопець щось тут у маєтку наброїть, то відповиси ти своєю головою. Але знов попереджаю - хлопця не займай. Можливо, що його ще захочуть побачити наші пани,

- То що ж маю робити? - спитав розгублений Гичка.

- Стеж за ним, як за своїм оком. Головне, щоб коло нашого маєтку не тхнуло й духом заячим, побачиш хоч одного - зразу ж стрілай.

- Це інша справа. З рушницею воно не так моторошно. І Гичка перетворився на пристрасного мисливця. З рушницею в руках, підперезаний патронташею, никав він по лісі недалеко від чабанської хати, поглядаючи на її двері та вікна. І день відходив, і другий, а нічого підозрілого не надібав, не траплялися йому ні зайці, ні якась інша звірина, навіть миші не довелося помітити, ліс порожній, готувався до зимової дрімоти, тільки пожовкле листя шелестить під ногами в мисливця та іноді крякне десь сумовито ворона. З димаря інколи клубочився дим, увечері показувався в вікнах вогник каганця, оце й усі ознаки, що в хаті животіє якась істота. Повертався до маєтку Гичка, як уже поночіло, щоб ніхто не помітив його.

А дід Данило ходив навколо маєтку, калатав і калатав, аж поки пани вгмоняться й полягають спати, далеко за північ.

Цієї ночі дід Данило приніс Василькові горщик галушок, свіжого хліба, цибулину і від дівчат з панської кухні жменю ласощів.

- Як воно тобі тут? - спитав старий. Василько таки добре зголоднів, їв - аж за вухами лящало, тому й не відповів зразу дідові нічого.

- Гичка сюди не навідувався? - знову спитав старий.

- Сюди - ні, - спромігся сказати Василько.

- Щось негаразд із Гичкою. Як піде зранку десь із рушницею, то лиш увечері повертається. Де він вештається, - не розумію. Адже раніше ніколи не полював. І раптом, саме як пани тут, потягло його на мисливство. Щось у цьому криється погане.

- Нічого в цьому поганого немає, - сказав Василько.

- Гичка стереже мене. На узліссі вже доріжки попротоптував і кидає недокурків - біліють скрізь, як білий ряст. Пильнує, бач, щоб до мене не позбігалися зайці та щоб я не повів їх до пана.

- Це халепа нам, хлопче, - стурбовано сказав дід.

- Ніякої халепи. Вони хитрують, а ми їх перехитруємо. Якої ви думки, на завтра дощ не з заповідається?

- Дощі почнуться не раніше, як за тиждень, на молодика.

- І добре. Зараз ви, діду, підете до маєтку, відкалатаєте панам востаннє. А я ополудні, саме як пани повстають, приведу туди зайців. Пильнуйте мене, діду, в подвір'ї. Як побачите, що я з отарою наближаюся, зразу ж розчиніть псярню й випустіть усіх собак. Вони можуть мені знадобитись. А тоді йдіть до пана Номікосова, підведіть його до вікна й вимагайте, щоб негайно заплатив п'ятсот карбованців. Якщо буде комизитись, махніть мені рукою, і я з усією отарою й псярнею присунусь вам на допомогу, гуртом будемо правити гроші. Я знаю, пани на обіцянки щедрі, а на віддачу тугі. Та нічого, ми своє візьмемо. І зразу ж гайда в степ, і тільки нас бачили.

- І ти певний, що все так станеться? - запитав дід Данило, томлений сумнівами.

- Так має бути! - упевнено відповів Василько.

- А як не пощастить тобі наскликати зайців?

- Цим не переймайтесь, діду Даниле.

- А як Гичка зустріне твоїх зайців і почне на них стріляти з рушниці?

- Собаки не дозволять, йому стрільнути.

- А як Гичка перешкодить мені випустити собак із псярні?

- Діду, я бачу, що вашим запитанням не буде кінця до самого світанку. Зробіть усе, як я прошу вас, тоді ніяких перешкод не виникне.

Дід Данило пообіцяв виконати сумлінно всі хлопцеві вказівки й пішов до маєтку.

Василько цієї ночі спати не лягав, боявся проспати, сидів біля вікна, поглядав на крайнебо, вичікував світанку. І зрештою простяглася над лісом сіра смуга, ясна вона, поширювалася, меркли зорі й погасали, порожевіло небо, незабаром виткнеться з-за обрію й сонце. Василько підпалив у печі хмиз і крадькома зиркав на узлісся, хотів побачити між стовбурами дерев Гиччину постать з рушницею за плечима. Сьогодні Гичка запізнився, помітив його Василько вже, як сонце цілком повисло над лісом, мабуть, вилежувався чолов'яга, не квапився витоптувати стежки.

Ще вкинув Василько хмизу в піч, усунув туди й кусок пенька, довше тлітиме, більше йтиме з димаря диму й надаватиме Гичці віри, що хлопець у хаті. А Василько з протилежного від лісу боку хати виліз через вікно надвір, шаснув через горбок і пішов собі вибалком, куди хотів.

Докалатавши своє навколо маєтку, дід Данило також не відважився хоч трохи здрімнути, вештався по подвір'ї, никав з кутка в куток, ніби шукав учорашнього дня. А перед полуднем не відходив від воріт, навіщось тримав у руці калатало і раз-по-раз зазиравав у щілини між дошками високого паркану. Старий непокоївся, хвилювався, йому здавалося, що хлопець бариться, коли б чогось з ним не сталося, а трапитись може що завгодно.

Та нічого з ним не сталося. Ішов його Тарас, вигравав на сопілку, а навколо хлопця і попереду, і по боках, і позаду зайці й зайці, не одна, а багато сотень, плигають, і спини їхні здаються хвилями розбурханого вітром ставка.

Дід Данило широко розчинив ворота, потім підтюпцем подався до псярні й повипускав з усіх переділок собак. Відгодовані й засиджені пси з гавкотом і вищанням кинулись були бігти, та, почувши сопілчаний голос, враз присмирніли, повільно йшли

назустріч хлопцеві, привітно махаючи хвостами. А тим часом дід Данило був уже біля панського будинку, розгладив на грудях бороду, обсмикав на собі чумарку, зняв з голови шапку й переступив поріг. Тільки но зійшов він нагору й опинився в тій кімнаті, до роздягаються пани, як до старого звідкись підскаочив Карло Францович.

- Даниле, а ти чого тут? Зразу ж тікай звідси! - grimнув управитель.

- Я до нашого пана в дуже важливій справі, - твердо й голосно відповів старий.

- Схаменися, Даниле! Хіба ж тепер можна до пана! Він саме сідає з гістьми снідати, - прошепотів управитель і своїм огрядним тілом заступив старому дорогу.

- Нічого з паном не станеться, як поснідає й пізніше, - відрубав старий, простягнув поперед себе руку й відсунув убік управителя, як сніп.

У великій залі, справді, панство вже всілося за столи. Дід Данило зразу ж побачив пана Номікосова, праворуч від нього сидів пан Протопопов, ліворуч пишна дама з білим, мов пух, волоссям і чорними бровами, а напроти біленьке дівча з пухкими червоними устами.

- Пробачте, пане, що потурбую вас, - звернувся дід Данило до пана Номікосова. - Прийшов день...

- А це що таке? - видивився на управителя пан Номікосов.

- Пробачте, Галактіоне Калістратовичу, - забелькотів управитель. - Старий збожеволів. Я зараз покличу людей, його зв'яжуть.

- Пане господарю, - не звертаючи уваги на управителеве патякання, казав дід Данило. - Минулого року ви найняли Тараса, щоб випас вам сто зайців, і за це пообіцяли заплатити йому п'ятсот карбованців. Тож прошу вас ласкаво, підійдіть до вікна, переконайтеся, що зайці ваші всі тут під хатою живі й здорові, заплатіть пастухові належні гроші, подякуйте йому за сумлінну працю та й сідайте споживати хліб-сіль.

У залі було так тихо, що кожне дідове слово чули всі гості. Посхоплювалися вони з крісел кинулись до вікон, і в кожного з уст зірвався вигук подиву. Підвелися й пан Номікосов та пан Протопопов, гості дали їм дорогу підійти до вікна, глянули вони в двір і задубіли. Серед двору стояв той самий, знайомий їм хлопчина. Тарас Третій, а біля нього й по всьому подвір'ї сиділи, плигали, вмивалися, обнюхувалися зайці, почувалися вони так, неначе збіглися сюди на якесь своє свято чи бенкет, а тут же серед зайців порозсідалися собаки й з цікавістю приглядалися до диких тваринок, що втратили почуття страху.

І раптом на подвір'я вибіг з рушницею навпереваги Панько Гичка. Назустріч йому зірвався з місця вовчур Цербер, клацнув зубами, з розгону плигнув на свого доглядача. Гичка впав, як підкошений, простягнувся горілиць, а зверху напосів собака, готовий кожної миті встромити свої зуби в його пельку.

У залі гості застогнали, жінки злякано заверещали, а пан Протопопов почав сміятися тоненьким дитячим сміхом і щось незрозуміле белькотіти. Пан Номікосов зразу ж очуняв, обхопив свого друга за плечі й живосилом відвів від вікна. Пан Протопопов усе сміявся й сміявся, з очей текли йому рясні сльози, тіло йому тремтіло,

мов у пропасниці. Його всадовили в крісло. Серед гостей виявився лікар; управитель бігцем приставив шкіряну валізку з медикаментами, лікар дав хворому чогось випити, і незабаром пан Протопопов уже менше сміявся, але по дитячому белькотів:

- Зайчики, маленькі зайчики...

Поки тривала в залі метушня, дід Данило мовчки стояв, дивився й вичікував. Коли ж зам'яття трохи вляглося, він знову наблизився до пана Номікосова й сказав:

- Паночку, час кінчати з зайцями. Платіть п'ятсот карбованців.

Уздівши управителя, пан Номікосов закричав розлючено:

- Гоніть їх звідси! Гоніть усіх! Зайців! Тараса! Діда! Духу їхнього щоб не залишилось!

- Галактіоне Калістратовичу, - переступав з ноги на ногу управитель. - Я цього не можу. Собаки догризають Гичку. І нам усім те буде.

- Паночку, схаменіться, - умовляв господаря дід Данила. - Тарас може прийти сюди з зайцями й собаками.

- Галактіоне Калістратовичу, - благав управитель.

- Заплатіть! Дозвольте мені заплатити! Пан Номікосов вихопив з бокової кишені грошову книжку, відрахував п'ять папірців по сто карбованців кожен, кинув на стіл і мовчки зник із залі. Дід Данило уважно оглянув кожен папірець, ніби перевіряв, як на базарі, чи гроші, часом, нефальшиві, хоч такі папірці, за все його довге життя довелося бачити вперше; дбайливо вирівняв їх, засунув за підшивку шапки, потім чемно вклонився на всі боки наполоханим людям і пішов надвір.

А Василько все ще стояв на тому самому місці, оточений зайцями й собаками.

- Усе гаразд, - сказав йому дід Данило. - Можемо рушати.

І полинув над маєтком спів сопілчин, пішли з двору дід Данило й Василько, а за ними, мов курай, гнаний вітром, котилися зайці. Аж тоді з Гиччиних грудей зліз вовчур Цербер і винувато замахав хвостом.

Мандрівники не трималися ні доріг, ні стежок, 143 ішли відлюдними вибалками та байраками. Не помітив дід Данило, коли від них порозбігалися зайці. Підбилися старий із хлопцем дуже, але сіли спочити аж над вечір, коли вже певні були, що за ними загубився й слід. У діда, як людини завбачливої, знайшовся в кишені окраєць хліба,

- Верст із двадцять ми з тобою відмахали, хлопче, - сказав дід Данило. - Завидна треба добратися до якогось села.

- Десь переночуємо, - відповів Василько. - Я в цих околицях скрізь маю знайомих. Ночівлею я не переймаюсь. А турбує мене думка одна. Що мені робити з сопілкою? Не йду вже я в теплі краї, а йду до великого міста, де ніяких звірів диких нема, самі люди там. І люди не зрозуміють голосу її, скільки б я не грав. Їм треба слова гарячого. Радив мені шпак знищити сопілку, щоб не потрапила вона до чужих рук. Треба знищити, а шкода.

- Нема чого шкодувати за кожухом не на тебе шитим, - сказав дід Данило.

- То хоч ще раз заграю, - підводячись, промовив Василько.

Він одійшов далеченько від діда, став лицем на схід сонця, де залишилися його

Дешевці, друг його близький Федько Близнюк, шпак його мудрий, продудонів їм останнє прощай, потім укинув сопілку в ховрашкову нору, загорнув землею, старанно затоптав ногами, і на повіках заблищали йому дві сльозини, як дві вранішніх росини.

Епілог, або пояснення нез'ясовного

Після воєнного лихоліття, після довгих поневірянь, опинився я разом із кількома тисячами подібних до мене людей, що втратили надію, родини, майно, а іноді й здоров'я, у далекому закутку Німеччини, серед суворо-врочистих Альп. Нам дали на тимчасове користування військові касарні егерського полку, що стояли на березі бистроплинної ріки, з каламутною й гомінкою водою. Від неї завжди подихало свіжою пахучою прохолодою. А зразу ж за убрукованим подвір'ям круто здіймалися гори; високі й величні, до половини оброслі лісом, а далі самі скелі, місцями голі, відшліфовані вітрами й дощами, блищали вони, мов велетенські люстра, місцями зелені, покриті шаром старезного моху, ніби там порозвішувано килими. На верховинах гір майже завжди клубочилися хмарки, наче горіло десь між брилами багаття.

Гори обступили наші касарні з усіх боків, як мовчазна й пильна сторожа. І побіч того громаддя триповерхові будинки здавалися іграшковими, як шкаралупи волоських горіхів.

Багато з нас почувалося в тому межигір'ї недобре. Гори нас тиснули, мов повдягалися ми в вузьку, з дитячих пліч, одежу. Нам, людям степів, бракувало повітря, хотілося зідхнути на повні груди, і не могли.

Зате гуцули наші блаженствували. Мій новий приятель Ілько Дисько, трохи згорблений, але звинний чолов'яга щира й добросерда душа, кожної гождої днини сам-самісінький вирушав у мандри; першого ж літа він облазив усі навколишні гори, а вечорами захоплено доповідав мені про все то бачив, і не забував при тім згадати й про свої Карпати.

Інший мій приятель, дебелий, з пишними козацькими кусами й маленькими недовірливими оченятами полтавець Пилип Мельник, іронічно дивлячись на гори, сказав:

– Бог знав, що цей край призначений німцям, то заздалегідь спотворив...

Якби Пилипові Мельникові запропонували перейти через якусь гору з умовою, що в потойбічній долині він опиниться вже в Америці, країні наших мрій і прагнень, то напевне він зняв би з голови картуза, почухав би потилицю, а потім відповів би.

– Та воно, мабуть, краще не рипатись.

Але поволі ми при звичаїлися до обставин. Наші касарні перетворилися на справжнє містечко з церквами, театром, школами, базаром, майстернями й шинками. Дехто працював – щасливіші або спритніші, – а назагал наші руки були непотрібні. Тож ми знечев'я дискутували, ворогували, приятелювали, розважалися, життя буяло, хоч на кожному кроці можна було помітити штучність, підробку під справжнє життя, щось на взірєць німецької вовни, яка дошкульно терла тіло і не затримувала тепла.

Моя пристрасть до набуття цікавих знайомств зіткнула мене з одеситом Архипом Султаном, людиною товариською, лагідної вдачі, але глибоко нещасною в загальноприйнятому розумінні, бо ще підлітком бувши, він уже працював у цирку акробатом, під час виконання трюкової точки упав з-під склепіння на арену, розбився, але залишився живий, хоч і з назавжди знівеченою рукою. На тому Султанова артистична кар'єра й закінчилася. Рука йому всохла, покоротшала, носив її в кишені або за викотами піджака. Але ця фізична вада аж ніяк не відбилася на Султановій психіці; він не відчував себе упослідженим, навпаки, любив товариство, і скрізь, де б не з'являвся, його радо вітали, особливо, коли була потреба на гарного співбесідника. У цій галузі майстер він неперевершений, зокрема, якщо доводилося розповідати йому про маму свою Одесу, її славнозвісних героїв, з Мішкою Япончиком на чолі, про побут тамтешній, звичаї, красу вулиць, курорти, базари. Ні, ще не було та й не буде кращого міста під сонцем, як та Одеса в Султанових розповідях! Мені доводилося багато разів слухати Архипа Султана, і дивно, ніколи він не повторювався, запас вражень його невичерпний, а ще дивніше, що в своїх розповідях він був точний, мов сумлінний історик. Мене не ошукаєш, я хоч і не одесит, але місто те знаю навряд чи гірше, як Архип Султан. І я вірив кожному його слову.

Улітку, коли сонце вибивалося понад гори й заливало нашу ущелину живлющим теплом, ми залишали тісні, сливе щурячі нори, касарняні комірчини й виходили за подвір'я, розташовувалися під кріслатими смереками або й просто сонця, напівроздягнені випрівалися, теревенили, грали в карти, бавились абищами, гаяли, як могли, час. любив цей своєрідний ярмарок розваги, спочинку й ледарювання.

Якось вийшов я за табір з рядниною під пахвою, довго плентався, минаючи, купки людей, усе вибирав, до кого б приєднатись, аж поки не опинився на невеличкому горбку, що служив нам за свого роду кордон. По той бік горбка забродили лише закохані пари, що потребували самотності. Але цього разу, на своє здивовання, я побачив там гурт таборян; самі чоловіки, душ яких із двадцять, порозсідалися вони на траві або порозлягалися, а над ними височів, умостившись на кам'яній брилі, Архип Султан. Не думаю, щоб це товариство зібралося випадково, мабуть, аматори Султанових розповідей спеціально затягли його сюди, подалі від людей, щоб ніхто, не завадив їм слухати. Тут, у гурті, я помітив і своїх приятелів: гуцула Диська й полтавця Мельника, і в душі вилаяв їх, що не закликали мене.

На моє щастя, я ще не спізнився. Архип Султан докурив цигарку, уважно оббіг поглядом своїх слухачів і, переконавшись, що можна починати, рівним співучим голосом повів мову:

- Серед безмежного степу, на скосогорі розлогої балки, стояло заросле густими садками село Дешевці.

Слухали, ми Архипа Султана з півдня до самого вечора, удавали, ніби не чуємо кухонного дзвону, що настирливо закликав одержувати чергові порції вівсяної каші; удавали, ніби не відчуваємо й холоду, що ринув на нас хвилями з лісу, який поп'явся по крутій горі. Розповів нам Архип Султан бувальщину про заячого пастуха Василька

Дерезу та його діда Данила. І коли заячий пастух розрахувався з паном Номікосовим, коли вже хлопець з дідом вирушили в далеку дорогу на Одесу, і їхні постаті зникли в осінній імлі, наш оповідач

Архип Султан сказав:

- На цьому, панове, можна б і скінчити. Але правду кажучи, боюсь, що без деяких пояснень, ви сприймете мою розповідь як казку.

- А це й є казка, - відгукнувся Пилип Мельник. - Такого в житті не могло трапитись.

- Нічого не вдієш, такий тепер час, що на слово не вірять, усе треба засвідчувати документами, - усміхаючись, мовив Архип Султан, витяг із бічної кишені маленьку книжечку сірого кольору з державним гербом на обкладинці, подав мені й попросив ознайомитися з нею. Та книжечка виявилась пашпортом, виданим громадянину Федорові Івановичу Близнюкові, мешканцеві міста Одеси, 148 народженому такого дня, місяця й року в селі Дешевцях такого району й такої області. Я голосно прочитав усю сторінку від першої до останньої літери і слухачі були приголомшені, попідводилися зашепотіли, хтось навіть від здивовання вигукнув - ого-го!..

- То ти й є той самий Федько, що вирушив був з Васильком шукати теплих країв? - запитав Мельник.

- Так, панове, перед вами той самий Федір Близнюк, що свого часу злегкодушив, покинув свого друга Василя Дерезу й повернувся додому.

- А звідки ж ти дізнався, що трапилося з тим Васильком, якщо ти повернувся додому? - допитувався Мельник і, не чекаючи відповіді, сказав: "Не інакше, усе з зайцями приснилось тобі".

- Нічого, панове, мені не приснилося, - спокійно мовив Архип Султан. - А як повернувся я з Лиском додому, то дуже зажурився. Два чи три дні тинявся я по селу, як неприкаяний, никав скрізь, не знаходив собі місця, сумління турбувало, совість мені докоряла. І таки не витримав, кинувся наздоганяти Василька.

Скільки я тих сел перейшов, де тільки не бував, ніде не міг натрапити на слід мого товариша. Уже взимку дістався я до Одеси, пощастило там пристати до цирку, жив у стайні, доглядав худобу і вчився на акробата. Минуло три роки, я вже артист, вечорами виступаю на арені перед публікою, ранком у нас вправи, а вдень прогулююся по місту. Звичайно, я вже одержував поважні гроші, елегантно вдягався, почувався справжнім парубком. Отож іду якимось вулицею, на мені біле вбрання, під ковніром снігової сорочки чорний метелик, на голові панамка, в руках стек вітрячком крутиться, пишаюся, як павич, не так на людей дивлюсь, як себе показую. Коли гульк, а назустріч мені гімназист, в уніформі, гудзики блищать, картуз з кокардою, справжній гвардієць, і дуже подібний до Василька. Та чи мало є подібних до когось людей? І коли ми порівнялися, той гімназист раптом хапає мене за руку, дивиться в очі мені сміється. Слово чести, панове, з радощів я заплакав. І з того часу ми майже щодня бачились. Жив Василько разом із дідом Данилом у тих людей, що їх адресу дав коваль Семен. Добревелось їм на новому місці. Старого преобразили, одягнули в усе міське, хотіли навіть трохи

вкоротити йому бороду, але він не дався, і коли виходив на вулицю в довгому чорному сурдугі і в капелюсі з вузькими крисами, то дуже був подібний до побожного жида, що чимчикує до синагоги. Та хоч зовнішність свою й змінив дід Данило, а душа його залишалась тою самою, старий запевняв мене, що житиме на світі до того часу, поки на власні очі не побачить на нашій землі гетьмана Тараса Третього. Отож дід Данило з Васильком усе докладно розповіли мені про їхній побут у маєтку пана Номікосова, а я їхні розповіді звів до купи та оце й вам переказав. І знову ж я можу сподіватися питання: а далі що? На жаль, панове, на це питання відповісти не можу. Повела нас доля кожного своєю дорогою. Я скалічився, довго хворів, потім, оклигавши, перекваліфікувався на комівояжера, постачав нашим багатим хуторянам та німцям-колоністам різне приладдя, потрібне в господарстві. А Василько вплив на широкі води. Дізнався про нього в колишньому Катеринославі великий учений на прізвище Яворницький, спеціально приїхав до Одеси, знайшов того надзвичайного хлопця та й забрав його разом із дідом Данилом. Великому кораблеві велике плавання.

- І прибився той великий корабель до чужого берега або затонув у чужому морі, - в тон оповідачеві додав Пилип Мельник. - Будували наші люди державу свою, а про Тараса Третього щось тоді не чували. Воювали наші повстанці проти росіян та німців минулої війни і знову ж ніяких чуток про дешевецького Тараса.

- Нічого в тому дивного немає, - підвівшись на затерплі ноги, відповів Архип Султан. - Це означає, що ще не настав час його.

- А надійде час його не раніше, як у Тараса Третього виросте, борода довша, ніж у діда Данила, - приховуючи свою подратованість, спокійно, але ущипливо мовив Пилип Мельник.

- Наш Тарас ніколи не постаріє. Він невмирущий, як і козак Мамай.

- Коли вже ми дійшли до козака Мамая, то нам нічого не залишається, як іти вечеряти, - підводячись, сказав Мельник.

Уже поночіло. На заході догоряла вечірня зоря, там над горами простяглася рожева смужка, але гори вже вкуталися а темні шати, здавалися вищими, ніж завжди, і своїми верховинами діставали неба. Касарень не видно, а симетричні латки освітлених вікон були подібні до дверей, якими можна увійти з прірви темряви в царство соняшного світла.

Обіруч мене йшли мої приятелі, Пилип Мельник та Ілько Дисько. Полтавець ніяк не міг угамуватися, все бубонів і бубонів, картав Архипа Султана останніми словами, ніби той сповідач чимось завинив або образив його.

- Пашпорт він показує, - обурливо мовив полтавець. - Він, мовляв, і є той самий Федько Близнюк, товариш Васильків. Знаємо ми ціну тим паперам. А чого ж ти називаєшся Архипом Султаном, якщо ти Близнюк? Скринінги, дяка Богові, вже минули. А якби колупнути того Архипа як слід, то побачили б ми справжнісінького турка Султан-бея. Всі вони такі, оті одесити. Там у них порядна людина не затримається. Знайшовся розумник коваль Семен, спровадив до Одеси хлопця з дідом! То ж злодійське місто! Хотіли забрати собі Одесу румуни, і хай беруть. Тільки не раніше

як туди повернеться Архип Султан...

Може б і далі просторікав Пилип Мельник, та ми вже опинилися біля дверей касарні, і він вимушений був позбавити нас приємности дослухувати його надхненний монолог.

І коли ми втратили свого супутника, Ілько Дисько сказав:

- Файний хлоп цей Мельник, але втратив віру. Уже ніц його не зможе схаменути.

Навіть не вірить у того слічного пастуха.

- А ти? - запитав я цілком недоречно.

- Аякже! Бо то все правда. Ого! У нас у Карпатах і не такі люди си трапляють. Ось хай колись я повім тобі про Довбуша.

Ця обіцянка, була мені довподоби.

Уже згодом, у розмові з Архипом Султаном, ніби між іншим, я запитав, що наштовхнуло його скомпонувати легенду про заячого пастуха.

- Легенду? - здивовано видивився на мене Архип Султан. - Ні, Василю, це не легенда, а справжня дійсність. Якщо тобі ніколи не доведеться почути про Тараса Третього й побачити його на власні очі, тоді назви мене містифікатором, фантазером або й фанфароном. Але не квапся, май терпець

І я не кваплюся, терпеливо вичікую.